

Het sociaal-emotionele ontwikkelingsprofiel; welke factoren hebben hierop invloed?

Naam: Kelly Bruul
Studentnummer: 0605719
Begeleider: Dr. J. Hoekman
Tweede beoordelaar: prof. Dr. E. M. Scholte
Datum: 20 september 2011
Plaats: Universiteit Leiden

Dankwoord

Ik zou graag een aantal mensen willen bedanken voor het verwezenlijken van deze scriptie.

In de eerste plaats wil ik mijn scriptiebegeleider Joop Hoekman bedanken. Bedankt voor de goede tips, de vrijheid die mij gegeven werd met genoeg sturing, het vertrouwen en de fijne samenwerking.

Ten tweede de medewerkers van Amsta. Zonder de gedragswetenschappers, de ambulante medewerkers en de begeleiders van de woongroepen zou ik nooit genoeg ESSEON-R's verzameld hebben.

Ten slotte wil ik mijn ouders bedanken voor hun steun en hulp. En enkele vrienden die een goed luisterend oor waren.

Jullie steun was zeer belangrijk voor mij, nogmaals bedankt.

Inhoudsopgave

Dankwoord	2
Inhoudsopgave.....	3
Samenvatting	4
Inleiding.....	5
Verstandelijke beperking	5
Sociaal-emotionele ontwikkeling.....	6
Sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking	10
Woonsituatie	12
Sekse	12
Onderzoeksvragen	12
Methoden.....	14
Proefpersonen	14
Procedure	14
Instrumenten	14
<i>ESSEON-R</i>	14
<i>Computerprogramma ESSEON-R</i>	18
Data-analyse.....	18
<i>Profielchetsen</i>	19
<i>Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling</i>	19
<i>Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling</i>	20
<i>Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling</i>	20
Resultaten	22
Data-inspectie	22
Profielchetsen	22
<i>Algemeen</i>	22
<i>Sociale en emotionele ontwikkeling</i>	23
<i>Dimensies</i>	25
Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling	26
Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling	26
Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling	28
Conclusie	29
Profielchetsen	29
<i>Algemeen</i>	29
<i>Sociaal-emotionele ontwikkeling</i>	30
<i>Dimensies</i>	30
Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling	31
Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling	32
Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling	32
Discussie ESSEON-R	32
<i>Items</i>	33
<i>Dimensies</i>	33
<i>Berekening ontwikkelingsleeftijden</i>	34
<i>Computerprogramma</i>	36
<i>Algemeen</i>	37
Discussie onderzoek	38
Literatuur	40
Bijlagen	43
Bijlage I: ESSEON-R extra analyse	43
Bijlage II: Specifieke items casus 025	47
Bijlage III: de items van de ESSEON-R.....	49

Samenvatting

Achtergrond De sociaal-emotionele ontwikkelingsfasen ligt bij mensen met een verstandelijke beperking lager bij mensen met ‘normale’ ontwikkeling. Mensen met een licht verstandelijke beperking bereiken in hun sociaal-emotionele ontwikkeling vaak maximaal de realiteitsbewustwordingsfase.

Onderzoeksvraag In het huidige onderzoek is de sociaal-emotionele ontwikkeling en de samenhang met de woonsituatie en sekse bij mensen met een verstandelijke beperking onderzocht aan de hand van de Experimentele schaal voor de beoordeling van het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau - Revised (ESSEON-R).

Methoden Vanuit Amsta hebben 31 participanten meegedaan met een gemiddelde leeftijd van 25.65 jaar ($SD = 13.45$). Waarvan 41.9 procent van het vrouwelijke geslacht zijn en 58.1 procent van het mannelijke geslacht.

Resultaten De woonsituatie en sekse blijken beide geen significant verschil aan te tonen in de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden. Ook hebben ze beiden geen voorspellende waarde van de ontwikkelingsleeftijden. De kwalitatieve analyse van de ESSEON-R toont aan dat de impulscontrole van mensen met een verstandelijke beperking de laagst ontwikkelde dimensie is.

Conclusie De ESSEON-R is bruikbaar bij mensen met een verstandelijke beperking, echter alleen als gebruik gemaakt wordt van de kwalitatieve analyse met het computerprogramma. Door de disharmonische profielen van de cliënten is het toekennen van een sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd niet mogelijk.

Inleiding

De sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking blijkt een belangrijk aspect te zijn in de beeldvorming over de persoon. Naast de beperking in de intelligentie, de sociale redzaamheid en de aanvang van de verstandelijke beperking (voor het 18^e levensjaar) (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM); APA, 2000) American Association and Intellectual and Developmental Disabilities; AAIDD, Schalock et al., 2010) is het voor de bepaling van de mate van verstandelijke beperking ook belangrijk om de sociaal-emotionele ontwikkeling in kaart te brengen. Echter onderzoek naar de sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking is vrijwel niet uitgevoerd. Dit is één van de redenen waarom het huidige onderzoek uitgevoerd wordt. Daarnaast ligt de sociaal-emotionele ontwikkeling ten opzichte van de cognitieve ontwikkeling vaak achter, waardoor een discrepantie ervaren wordt tussen deze ontwikkelingen (Došen, 2010; Hoekman, Miedema, Otten & Gielen, 2007a; Zaal, Boerhave & Koster, 2008).

In dit artikel zal in het theoretisch kader informatie besproken worden omtrent de verstandelijke beperking, de sociale en emotionele ontwikkeling in het algemeen en die bij mensen met een verstandelijke beperking. Tot slot wordt literatuur over de invloed van de woonsituatie en sekse op de sociaal-emotionele ontwikkeling besproken. Vervolgens zullen in de methodesectie de participanten, het onderzoeksinstrument de ESSEON-R, de onderzoeksprocedure en de data-analyse naar voren komen. De resultaten worden daarna weergegeven per onderzoeksvraag en tot slot volgen in dit artikel de conclusie en discussie.

Verstandelijke beperking

De belangrijkste definitie van een verstandelijke beperking is opgesteld door de American Association and Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD), voorheen de American Association of Mental Retardation (AAMR). In deze definitie gaat het zoals eerder genoemd om een beperking in het intellectueel functioneren, een beperking in het adaptief functioneren en daarnaast moet er sprake zijn van een begin van de beperking voor de leeftijd van 18 jaar (Schalock et al., 2010). Bij deze definitie moeten de volgende dimensies meegenomen worden in de beoordeling van een verstandelijk beperking, namelijk de intellectuele vaardigheden, de participatie, interacties en sociaal gedrag, de gezondheid en tot slot de context (Schalock et al., 2010). Bij de AAIDD zijn geen niveaus aangebracht of een grens wanneer iemand een verstandelijke beperking heeft. De regel die aangehouden wordt bij het toekennen van de 'label'

verstandelijke beperking is dat de intelligentiescore ongeveer twee standaarddeviaties onder het gemiddelde moet liggen (Schalock et al., 2010).

Naast de definitie van de AAIDD bestaan er ook definities van de American Psychiatric Association (APA) en van de World Health Organization (WHO). De APA (2000) heeft de Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders-4th Edition Test Revision (DSM-IV-TR) uitgebracht waarin ook uitgegaan wordt van dezelfde drie kenmerken als bij de AAIDD. Een extra kenmerk bij deze definities zijn het intelligentiequotiënt (IQ) dat onder het niveau van 70 moet ligt om te spreken van een verstandelijke beperking. Daarnaast zijn er wel niveaus geformuleerd voor de opdeling binnen de verstandelijke beperking (Tabel 1). Deze indeling in niveaus is ook voor de publicatie van de WHO (2004), de International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems (ICD-10) van toepassing. Bij de ICD-10 wordt benadrukt dat het gaat om een beperking in de ontwikkeling van het intellectuele gebied, die zich vooral uit in de vaardigheden die zich nog moeten ontwikkelen. Deze vaardigheden betreffen alle gebieden van de intelligentie, zoals cognitief, taal, motorisch en sociaal. Ook wordt benadrukt dat intelligentie kan veranderen door training of groei (WHO, 2004).

Tabel 1.

Classificatie van verstandelijke beperking van de DSM-IV-TR (APA, 2000) en de ICD-10 (WHO, 2004).

Naam	IQ-range
Lichte verstandelijke beperking	50-55 tot 70
Matige verstandelijke beperking	35-40 tot 50-55
Ernstige verstandelijke beperking	20-25 tot 35-40
Diepe verstandelijke beperking	<20-25
Verstandelijke beperking, ernst niet gespecificeerd	Indien er een sterk vermoeden van een verstandelijke beperking bestaat, maar de intelligentie van betrokkene niet te testen is met de standaard intelligentietests.

Sociaal-emotionele ontwikkeling

Naast de intelligentie is ook de sociaal-emotionele ontwikkeling belangrijk. Zoals eerder vermeld ligt de sociaal-emotionele ontwikkeling vaak achter ten opzichte van de cognitieve ontwikkeling (Došen, 2010; Hoekman et al., 2007a; Zaal et al., 2008). Het ontwikkelen van de emoties en sociale vaardigheden komt op gang door de interactie tussen moeder en kind (Shaffer, 2005). Gedurende het opgroeien van het kind worden deze vaardigheden ook aangeleerd door de interactie met andere volwassenen en kinderen (Shaffer, 2005). Vooral de interactie tussen leeftijdsgenoten is erg belangrijk in de ontwikkeling van de sociale vaardigheden. Kinderen

‘praten’ met andere kinderen en leren hierbij het wachten op antwoord en de beurt nemen (Ashiabi, 2007; Barton & Wolery, 2008). De omgang met andere kinderen wordt beïnvloed door individuele aspecten zoals het karakter en het gedrag dat het kind laat zien. Wanneer een kind agressieve uitingen heeft, gaan de andere kinderen minder met hem om, waardoor de omgang met andere kinderen minder is en het kind de positieve aspecten van deze omgang mist (Arsenio, Cooperman & Lover, 2000; Ladd & Burgess, 2001). Omgang met kinderen met veel sociale vaardigheden blijkt bijvoorbeeld een positief effect te hebben op kinderen die zich terugtrekken van sociale situaties (Furman, Rahe & Hartup, 1979).

De emoties die aangeleerd worden zijn aannames die men maakt betreffende een psychologische gebeurtenis (Griffiths, 1997). De emoties kunnen opgedeeld worden in verschillende componenten, namelijk gevoelens (positief of negatief), fysiologische aspecten (zoals hartslag), cognities en doelen (Shaffer, 2005). Darwin beschreef (1965, zoals beschreven in Shaffer, 2005) de discrete emotie theorie. De emoties die een mens laat zien, ziet Darwin als een product van de geschiedenis met een adaptieve functie. Ook latere onderzoekers zien de basisemoties zoals Darwin (Izard, 1991). Discrete emoties zijn al vroeg in de ontwikkeling van het kind aanwezig en gaan gepaard met lichaamsreacties zoals een gezichtsuitdrukking (Shaffer, 2005). Ook Sroufe (1979, 1995, zoals beschreven in Došen, 2010) ontwikkelde een theorie betreffende de emotionele ontwikkeling. Deze theorie veronderstelt dat er drie basale emoties ten grondslag liggen aan de emotionele ontwikkeling. Deze drie emoties zijn plezier, angst en frustraties. Een kind tot 6 maanden oud laat slechts deze drie emoties zien. Zo is een ontwikkeling in het lachen zichtbaar tijdens de interactie met de opvoeder, van een reflexmatige respons naar glimlach rond de leeftijd van 3 maanden (Sroufe & Waters, 1976).

Er is een aantal stadia die doorlopen worden om de specifieke emoties verder te differentiëren. Zo ontwikkelen kinderen rond de 2 à 3 jaar de secundaire emoties, zoals schaamte, schuld, jaloezie en trots. Het gaat hier om emoties die betrekking hebben op de eigen persoon (Shaffer, 2005). Ook in de ontwikkeling van deze secundaire emoties hebben ouders en andere belangrijke personen in het leven van het kind een grote rol. De manier van reageren van ouders blijkt bijvoorbeeld in verschillende onderzoeken invloed te hebben op het gevoel van trots en schaamte van de kinderen (Alessandri & Lewis, 1996; Lagattuta & Thompson, 2007; Stipek, 1995; Bidjerano, 2010).

Naast het ontwikkelen van emoties ten opzichte van zichzelf, ontwikkelt zich ook het begrijpen van emoties bij andere personen. Zo leren kinderen tot ongeveer één jaar de primaire emoties bij de vertrouwde personen identificeren. Dit gaat gepaard met het kijken naar de gezichtsuitdrukkingen (Kim, Walden & Knieps, 2010; Kobiella, Grossmann, Reid & Striano,

2008; Nelson & Dolgin, 1985) en het stemgeluid van de vertrouwde persoon (Kim et al., 2010; Mumme, Fernald & Herrera, 1996). Rond 7 à 10 maanden worden de emoties van de vertrouwde personen opgepikt en gebruikt om de eigen emoties te reguleren (Kim et al., 2010; Mumme et al., 1996; Kobiella et al., 2008). Met de jaren wordt dit herkennen van emoties uitgebreid naar andere personen en naar de secundaire emoties. De emotionele ontwikkeling, waarin zowel de ontwikkeling van de emoties van de kinderen zelf als de herkenning van de emoties bij andere personen opgenomen is, wordt weergegeven in Tabel 2.

Tabel 2.

Een overzicht van de emotionele ontwikkeling (Shaffer, 2005, p.120).

Leeftijd	Emotionele uitingen /regulaties	Emotioneel begrip
Geboorte tot 6 maanden	• Alle primaire emoties verschijnen. • Het tonen van positieve emoties wordt aangemoedigd en komen vaker voor. • Pogingen tot het reguleren van negatieve emoties worden gedaan door zuigen en wegdraaien.	• Het kind kan gezichtsuitdrukkingen als blij, boos en verdrietig onderscheiden.
7 tot 12 maanden	• Primaire emoties worden meer zichtbaar. • Emotieregulatie wordt beter aangezien kinderen zichzelf heen en weer gaan bewegen, kauwen op voorwerpen of weggaan van de stimuli die stress oplevert.	• Herkenning van primaire emoties bij andere wordt beter. • Het bekijken van iemands gezicht voor informatie verschijnt.
1 tot 3 jaar	• Secundaire emoties verschijnen. • Emotieregulatie wordt beter doordat kinderen zichzelf gaan afleiden of proberen de stimuli welke stress veroorzaakt aan te passen.	• Peuters beginnen te praten over emoties en beelden ze uit. • Sociaal refereren wordt uitgebreid.
3 tot 6 jaar	• Cognitieve strategieën voor de regulatie van emoties verschijnen en worden aangescherpt. • Het maskeren van emoties en het nakomen van simpele regels verschijnt.	• De vaardigheden om de oorzaak van primaire emoties te identificeren en begrijpen komen op. • Herkennen van de emoties van anderen door lichaamsbewegingen.

		• Begrijpen dat men twee verschillende emoties tegelijkertijd kan ervaren. • Het bewustzijn hebben dat het denken aan gebeurtenissen in het verleden emoties kan oproepen.
6 tot 12 jaar	• Nakomen van regels wordt beter. • Secundaire emoties worden meer gekoppeld aan standaarden als goed en competente gedragingen. • Strategieën voor zelfregulatie worden meer gevarieerd en complex.	• Meer bewustwording dat verschillende mensen een andere emotie kunnen voelen bij dezelfde gebeurtenis. • Bewustwording dat mensen tegelijkertijd emoties kunnen ervaren die niet met elkaar overeenkomen. • Het begrijpen van de oorzaken van secundaire emoties verbeterd.
13 tot 18 jaar	• De negatieve emoties die geassocieerd kunnen worden met hormoonveranderingen worden meer. Zowel binnen als buiten de familie.	• Alle aspecten van het begrijpen van emoties blijven verbeteren.

De sociaal-emotionele ontwikkeling doorloopt volgens Došen (2010) vijf fasen. In de eerste zes maanden staat de fysiologische regulatie, de sensorische integratie en de integratie van structuur van ruimte, tijd en personen centraal (Došen, 2010). Deze fase wordt de adaptatiefase genoemd. De preoccupatie ligt op het eigen lichaam en is nog niet op de buitenwereld gericht, via ouders wordt dit langzaam uitgebreid (Mahler, Pine & Bergman, 1975, zoals beschreven in Došen, 2010). De uitingsvorm van het kind om aandacht te vragen in deze ontwikkelingsfase is door te huilen (Zaal et al., 2008).

Vervolgens doorloopt een kind van 6 tot 18 maanden de eerste socialisatiefase, waarin hechting het belangrijkste is. Eenkenigheid is in deze fase ook kenmerkend, de 'afwezigheid' van de vertrouwde persoon levert stress op. Het kind is nog egocentrisch georiënteerd en ontwikkelt zijn basale emoties. De omgeving wordt langzaam ontdekt en het besef dat het eigen lichaam gebruikt kan worden om voorwerpen te pakken of aan te raken ontwikkelt zich (Zaal et al., 2008).

Van 18 tot 36 maanden vindt de eerste individuatiefase plaats. Een kind neemt hierbij afstand van het lichamelijke contact en is op zoek naar individuatie en autonomie. Een vertrouwde persoon in deze individuatiefase is belangrijk om zich veilig te voelen. Secundaire emoties ontwikkelen zich en contact met leeftijdsgenoten wordt belangrijk. In deze fase is er nog geen

sprake van een intern geweten, waardoor de secundaire emoties nog niet op de juiste momenten getoond worden (Zaal et al., 2008).

In de leeftijd van 3 tot 7 jaar staat de egovorming centraal, het kind is dan beland in de identificatiefase. Initiatief nemen en zich aan regels houden wanneer de vertrouwde persoon niet aanwezig is worden ontwikkeld gedurende deze sociaal-emotionele ontwikkelingsfase. Echter, consequenties worden nog niet overzien en tussen fantasie en werkelijkheid wordt niet altijd onderscheid gemaakt. Kinderen spelen in deze ontwikkelingsfase nog naast elkaar, maar ontwikkelen zich door steeds meer echt samen te spelen. In dit spel spelen de aangeboden regels een belangrijke rol (Zaal et al., 2008).

Vervolgens komt het kind (7 tot 12 jaar) terecht in de realiteitsbewustwordingsfase waarbij de egodifferentiatie centraal staat. Het kind ontwikkelt door het doorlopen van de verschillende ontwikkelingen een toenemende zelfvertrouwen. De sociale regels worden eigen gemaakt, samenwerken wordt gedurende de basisschoolleeftijd belangrijk en individueel spel is ontwikkeld tot samenspel (Zaal et al., 2008).

Tot slot worden de tweede socialisatie fase en tweede individuatie fase bereikt, waarin onder andere het sociaal geweten en de individuele rechten zich ontwikkelen. Deze fasen lopen van 12 tot 17 jaar en van 17 tot 25 jaar (Došen, 2010).

De verschillende ontwikkelingen die een kind doormaakt in zijn leven staan niet op zichzelf, maar zijn met elkaar verweven. Zo heeft de emotionele ontwikkeling een grote invloed op de ontwikkeling van de persoonlijkheid (Došen, 2010) en lopen de stadia van de sociaal-emotionele ontwikkeling en de cognitieve ontwikkeling gewoonlijk parallel aan elkaar (Piaget, 1953, zoals beschreven in Došen, 2010).

Sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking

Aan de basis van de benadering van het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau bij mensen met een verstandelijke beperking ligt de ‘normale’ ontwikkeling van kinderen, welke in Tabel 2 weergegeven is. Mensen met een licht verstandelijke beperking bereiken in hun sociaal-emotionele ontwikkeling vaak maximaal de realiteitsbewustwordingsfase. Vaak worden dus lagere ontwikkelingsfasen gevonden bij mensen met een verstandelijke beperking (Došen, 2010). De sociaal-emotionele ontwikkelingsfasen kunnen bij de mate van verstandelijke beperking geplaatst worden (Tabel 3). Hierbij moet vermeldt worden dat er grote individuele verschillen zijn tussen de mate van verstandelijke beperking en de sociaal-emotionele ontwikkelingsfase die eraan gekoppeld zijn.

Tabel 3.

Sociaal-emotionele ontwikkelingsfase per mate van verstandelijke beperking (Došen, 2010).

Mate van verstandelijke beperking	Ontwikkelings- leeftijd	Sociaal-emotionele ontwikkelingsfasen
Zeer ernstige verstandelijke beperking	Tot 2 jaar	Adaptatie- en socialisatiefase
Ernstige verstandelijke beperking	2-4 jaar	Individuatiefase
Matige verstandelijke beperking	4-7 jaar	Identificatiefase
Lichte verstandelijke beperking	7-12 jaar	Realiteitsbesef

De mate van ontwikkeling van de sociale vaardigheden loopt bij mensen met een verstandelijke beperking altijd achter ten opzichte van de ‘normale’ ontwikkeling. Hoe erger de verstandelijke beperking, hoe meer achterstand zichtbaar is in de sociale basisvaardigheden, waaronder de communicatie (De Bildt et al., 2005). De sociale vaardigheden spelen een belangrijke rol in het algehele beeld van adaptief gedrag bij mensen met een verstandelijke beperking (Kraijer, 2000). Echter de bijkomende problematiek heeft ook invloed op de specifieke ontwikkelingen, zo ook op de sociaal-emotionele ontwikkeling (Kasari & Bauminger, 1998). Bij mensen met een verstandelijke beperking is vaak sprake van bijkomende problematiek zoals gedragsproblemen (Došen, 2010; Hoekman, Miedema, Otten & Gielen, 2007b).

Om de verschillende emoties te kunnen ervaren en begrijpen is een bepaalde cognitieve capaciteit nodig, die bij mensen met een verstandelijke beperking vaak niet aanwezig is. Zo moeten ze hun eigen handelen kunnen analyseren in relatie tot de normen die zij zichzelf stellen. Daarnaast moeten ze kunnen reflecteren op hun handelen, zodat ze leren welke gedragingen en oorzaken invloed hebben op het bereiken van hun doel (Allessandri & Lewis, 1996). De ‘normale’ emotionele ontwikkeling, zoals in Tabel 2 weergegeven is, wordt niet geheel doorlopen door mensen met een verstandelijke beperking. Zij herkennen de emoties bij anderen minder goed en zullen minder snel op een adequate manier reageren (Kasari & Bauminger, 1998).

Woonsituatie

Mensen met een verstandelijke beperking hebben hulp en steun nodig met hun dagelijkse vaardigheden. Deze hulp kan bijvoorbeeld gericht zijn op primaire behoeften bevrediging zoals verzorging en eten, hulp bij het aangaan van sociale contacten en administratieve ondersteuning. De zwaarte van de ondersteuning verschilt per persoon. Ook wie de ondersteuning uitvoert is afhankelijk van de zorgzwaarte en het netwerk van de persoon. Naast de ondersteuning uit de omgeving van de persoon kan ook professionele hulp gezocht worden, door bijvoorbeeld te gaan wonen op een woongroep. Hoe deze woonsituatie vormgegeven wordt verschilt met de behoeften van de persoon en de mogelijkheden van de organisatie. Zo kan het in de thuissituatie zijn, waarin de ouders de verzorgende rol hebben, in een woongroep waar begeleiders verantwoordelijk zijn voor de verzorging van de cliënt, of zelfstandig met vaak ambulante ondersteuning. De woonsituatie in combinatie met de sociaal-emotionele ontwikkeling is voor zover bekend nog niet onderzocht, waardoor vele vragen open staan om onderzocht te worden.

Sekse

Over de invloed van sekse op de sociaal-emotionele ontwikkeling is weinig literatuur bekend, echter meer dan over de woonsituatie. Volgens het onderzoek van La Malfa, Lassi, Bertelli, Albertini en Dosen (2009) heeft sekse geen invloed op de verschillende fasen binnen de sociaal-emotionele ontwikkeling. Echter onderzoek wijst uit dat sekse verantwoordelijk is voor het verschil in de mate van de emotie angst bij kinderen (Bidjerano, 2010; Essau, Conradt & Petermann, 2000). Ook de manier en inhoud van de feedback die ouders geven betreffende schaamte of trots verschilt met de sekse van het kind (Allessandri & Lewis, 1996).

Onderzoeksvragen

In de praktijk houdt men veel rekening met de sociaal-emotionele ontwikkeling, echter in de literatuur zijn weinig onderzoeken te vinden van de sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking. Een belangrijke reden hiervoor is de geringe aanwezigheid van diagnostische instrumenten die de sociaal-emotionele ontwikkeling kunnen meten (Kraijer & Plas, 2006), en dan voornamelijk bij mensen met een verstandelijke beperking.

De verscheidenheid in de problematiek bij mensen met een verstandelijke beperking komt in het huidige onderzoek naar voren door profielschetsen te maken. Dit houdt in dat zowel de kwantitatieve beschrijvende informatie als de kwalitatieve analyse van verschillende

participanten beschreven zal worden. Daarnaast monden de vragen, die blijven bestaan na het bestuderen van de literatuur, uit in de volgende onderzoeksvragen voor het huidige onderzoek:

- Welke profielschetsen komen naar voren?
 - o In hoeverre is er een verschil tussen de sociale en emotionele ontwikkeling en waarmee moet rekening gehouden worden bij de berekening van deze ontwikkelingsleeftijden?
 - o Welke dimensies zijn opvallend binnen de profielen?
- In hoeverre is er een verschil in het sociale en emotionele profiel tussen mensen die op een woongroep wonen, thuiswonend zijn bij ouders of op zichzelf wonen (met ambulante begeleiding)?
- In hoeverre is er een verschil in het sociale en emotionele profiel bij de verschillende seksen?
- Welke factoren (seks en woonsituatie) voorspellen de sociale en emotionele ontwikkeling en in welke mate?

Methoden

Proefpersonen

Aan het onderzoek deden 31 participanten mee. Alle participanten zijn cliënten van Amsta te Amsterdam. Het gaat hierbij om cliënten die op één van de woongroepen van Amsta wonen en om cliënten die voor diagnostisch onderzoek bij Amsta Wijzer kwamen. Van de 31 participanten, zijn 11 participanten thuiswonend, 17 participanten wonend op een woongroep en 3 participanten zelfstandig wonend maar vaak met ambulante begeleiding. Deze cliënten hebben een verstandelijke beperking en er kan sprake zijn van een verscheidenheid in de bijkomende problematiek. Dit verschilt tussen psychische en/of gedragsproblemen en persoonlijkheidsstoornissen (Amsta, 2011). De leeftijd ligt tussen 6 jaar en 2 maanden en de 52 jaar ($M = 25.65$, $SD = 13.45$). Er zijn 13 participanten van het vrouwelijke geslacht (41.9%) en 18 participanten van het mannelijke geslacht (58.1%). De meeste ESSEON-R's (67.7%) zijn ingevuld met de begeleiders van de cliënt. Voor 19.4 procent gaat het om ouders en een enkele ESSEON-R (12.9%) is afgenomen bij leerkrachten.

Procedure

De ESSEON-R is bij verschillende cliënten binnen Amsta afgenomen door de onderzoekster en de gedragswetenschappers van Amsta. Na het invullen van de vragenlijst heeft de onderzoekster de gegevens ingevoerd in het computerprogramma van de ESSEON-R, waardoor een kwalitatieve analyse gedaan kon worden. Deze extra analyse is verwerkt in een verslag¹ en in een overzicht met specifieke items² die op de cliënt van toepassing zijn. Deze documenten zijn weer teruggekoppeld naar de gedragswetenschapper, zodat de gedragswetenschapper door de waarschijnlijke extra informatie over zijn/haar cliënt ook profijt heeft van dit onderzoek. Vervolgens zijn met behulp van SPSS 17.0 de statische analyses uitgevoerd om de onderzoeksvragen in dit onderzoek te kunnen beantwoorden.

Instrumenten

ESSEON-R

In dit onderzoek zal gebruik gemaakt worden van de ESSEON-R (Hoekman, Miedema, Otten & Gielen, in voorbereiding), de herziene versie van de ESSEON dat rond september 2011 uitkomt. De achtergrondinformatie over de ESSEON-R is gelijk aan de ESSEON, daarom wordt

¹ Zie bijlage I voor een voorbeeld verslag van de ESSEON-R

² Zie bijlage II voor een specifieke items overzicht van een cliënt

gebruik gemaakt van de informatie uit de handleiding van de ESSEON. De ESSEON-R is een gedragsbeoordelingsschaal, wat inhoudt dat dit instrument niet ingevuld hoeft te worden door de cliënt zelf maar door een gedragswetenschapper met een persoon die een goede kennis heeft van het gedrag van de cliënt in verschillende situaties. Indien meer informatie nodig is kan aanvullend gedragsobservatie gedaan worden. Een andere eis waaraan de invuller moet voldoen is het kunnen distantiëren van de situatie en de informatie over de cliënt. Dit om de scores zo min mogelijk te beïnvloeden. De invuller, dus de gedragswetenschapper, moet op de hoogte zijn van de ‘normale’ ontwikkeling van kinderen en volwassenen (Hoekman et al., 2007b). De ontwikkelingsfasen van een kind zijn namelijk de basis bij de cliënten met een verstandelijke beperking (Zaal et al., 2008).

De ESSEON is ontwikkeld aan de hand van de ‘normale’ ontwikkeling van Europese en Angelsaksische kinderen. Bij de toepassing op andere culturen moet hier dus rekening mee worden gehouden. Dit instrument is bruikbaar bij zowel kinderen als volwassenen met een ontwikkelingsleeftijd van 0 tot 14 jaar, die een verstandelijke beperking, een (vermoede) psychische ontwikkelingsachterstand, een ontwikkelingsstoornis of psychiatrische problematiek, een zintuiglijke en/of communicatieve beperking of een school- en/of leerproblemen binnen het regulier of speciaal onderwijs hebben (Hoekman et al., 2007b).

De ESSEON-R is opgedeeld in twee domeinen, namelijk de sociale ontwikkeling en de emotionele ontwikkeling. Beide domeinen bevatten 76 items, die geordend zijn in verschillende leeftijdscategorieën. De bijbehorende ontwikkelingsleeftijd en de geschatte bovengrensleeftijd van het gedrag bij de leeftijdscategorieën is aangegeven op het formulier. De geschatte bovengrensleeftijd is een toevoeging ten opzichte van de ESSEON. De categorieën zijn tot een ontwikkelingsleeftijd van 3 jaar opgedeeld in categorieën van een half jaar, van 3 tot 10 jaar in categorieën van één jaar en vanaf 10 tot 14 jaar in categorieën van twee jaar (Hoekman et al., 2007b).

Deze items kunnen binnen de twee domeinen ook opgedeeld worden in verschillende dimensies. Onder de sociale ontwikkeling vallen:

- contactlegging
- sociale onafhankelijkheid
- morele ontwikkeling
- impulscontrole
- ik-bewustzijn in sociale context
- sociaal inschattingsvermogen

- sociale vaardigheden
- relatie tot autoriteit
- en sociale aspecten van seksuele ontwikkeling.

De emotionele ontwikkeling bestaat uit:

- zelfbeeld
- emotionele onafhankelijkheid
- realiteitsbesef
- morele ontwikkeling
- angsten
- impulscontrole
- en regulatie van de emoties.

Morele ontwikkeling, impulscontrole en onafhankelijkheid (sociaal en emotioneel) zijn dimensies die onder beide ontwikkelingsdomeinen vallen (Hoekman et al., 2007b). De dimensie contactlegging gaat om de manier waarop de onderzochte persoon contact legt met de vertrouwde persoon of anderen. Het gaat hierbij om het handelen uit eigen initiatief. Bij de sociale onafhankelijkheidsdimensie gaat het om de ontwikkeling die de persoon doormaakt om uiteindelijk zonder inmenging van anderen op eigen benen te kunnen staan. Bij deze dimensie staat de wens en het vermogen van de cliënt centraal. De morele ontwikkeling geeft de ontwikkeling van het inzicht in goed en fout weer. De dimensie impulscontrole binnen het sociale ontwikkelingsdomein betreft de controle over hoe je iets moet doen, het inter-psychische. De ik-bewustzijnsdimensie benadrukt het bewust zijn van je sociale aanwezigheid, je plaats en rol. Het sociaal inschattingsvermogen betreft de ontwikkeling die doorgemaakt wordt in het inzicht krijgen in het gedrag van anderen. De sociale vaardighedendimensie omvat de ontwikkeling van verschillende sociale vaardigheden. Bij de dimensie relatie tot autoriteit gaat het om de gevoelens en opstelling van de cliënt ten opzichte van autoriteitsfiguren. Tot slot de dimensie sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling. Het gaat hierbij om de psychosociale aspecten van de seksuele ontwikkeling (Hoekman et al., 2007b).

Bij het emotionele ontwikkelingsdomein is zelfbeeld een dimensie die gericht is op de beleving van het 'ik'. Hoe ervaart de cliënt zichzelf. De emotionele onafhankelijkheid kenmerkt zich door de inhoud van vragen die gericht zijn op de ontwikkeling om zelfstandigheid te ontwikkelen en je van de beschermende omgeving los te maken. Het zicht krijgen op gebeurtenissen en verschijnselen staat centraal bij de dimensie realiteitsbesef. De morele ontwikkeling binnen de emotionele ontwikkelingsdimensie gaat voornamelijk over het besef van goed en kwaad, maar dan binnen de individuele psyche. De dimensie angsten kan eigenlijk

opgedeeld worden in drie delen, namelijk angst voor gescheiden worden van de vertrouwenspersoon, angsten voor niet-realistische dingen en angsten voor dingen die wel kunnen gebeuren en dus realistisch zijn. De dimensie impulscontrole wordt hier bedoeld als de ontwikkeling om innerlijke impulsen te kunnen onderdrukken en niet direct toe te geven aan deze impulsen. Bij de regulatie van de emoties gaat het om de hoeveelheid, intensiteit en de mate waarin een cliënt met de emoties kan omgaan (Hoekman et al., 2007b).

De scoringsmethode van de ESSEON-R verschilt ten opzichte van de ESSEON. Waar bij de ESSEON de items gescoord moesten worden op 'van toepassing' of 'niet van toepassing', is dit bij de ESSEON-R 'kenmerkend' en 'niet kenmerkend' geworden. Deze verandering brengt met zich mee dat de invulling nauwkeuriger wordt. Wat betreft de berekening van de ontwikkelingsleeftijd moet bij de ESSEON-R sprake zijn van twee opeenvolgende leeftijdscategorieën waarin minstens 50 procent van de items als kenmerkend getypeerd wordt. Belangrijk is dat alle items gescoord zijn, anders kan aan de hand van de ESSEON-R geen sociale of emotionele ontwikkelingsleeftijd berekend worden.

Bij de ESSEON-R is sprake van een hoge interbeoordelaarsbetrouwbaarheid. De Pearson correlatie is .88 tot .95. Deze correlatie is de overeenstemming tussen de beoordelaars betreffende de ontwikkelingsleeftijden en de twee domeinen. Bij de beoordelaars wordt gemiddeld een verschil van één jaar gevonden voor de ontwikkelingsleeftijden. Van de items heeft 90% een interbeoordelaarsbetrouwbaarheid die ligt tussen een voldoende en uitstekend. De test-hertestbetrouwbaarheid voor de ESSEON-R is erg hoog, namelijk een Pearson correlatie van .89 tot .97. Het verschil tussen de ontwikkelingsleeftijden is gemiddeld 0.7 jaar. Gelet op de items heeft 95 procent een voldoende tot uitstekende test-hertestbetrouwbaarheid. De interne consistentie tussen de items binnen de domeinen is erg hoog (coëfficiënte alfa van .99 in zowel het sociale als de emotionele ontwikkelingsdomein). De betrouwbaarheidsinterval wat toegepast moet worden om met 90 procent zekerheid de ontwikkelingsleeftijd te gebruiken is 1.3 jaar naar boven en beneden (Hoekman et al., 2007b).

De begripsvaliditeit is zeer hoog. Enkele items die onder de lage ontwikkelingsleeftijdscategorieën vallen zijn minder samenhangend met het totaal dan de rest van de items. Soortgenoot validiteit is voor de ESSEON in totaal niet te meten, omdat er geen soortgenoot-instrument bestaat. Voor de discriminerende validiteit is de correlatie tussen de ESSEON en de Storend Gedragsschaal voor Zwakzinnigen (SGZ) zeer laag (Hoekman et al., 2007b).

Bij de uitkomst van de ESSEON-R moet rekening gehouden worden met disharmonie tussen de twee domeinen, en binnen de domeinen. De totale sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd moet dus met enige voorzichtigheid gebruikt worden. Het is belangrijk om naar de verschillende dimensies te kijken. Hierdoor wordt zichtbaar op welke dimensie de cliënt vergeleken met de ontwikkelingsleeftijd achterloopt en welke vaardigheden de cliënt al heeft opgedaan. Om zichtbaar te maken hoe de ontwikkeling per dimensie is, is bij de ESSEON-R een computerprogramma ontwikkeld.

Computerprogramma ESSEON-R.

Naast de papieren versie van de ESSEON-R wordt gebruik gemaakt van een bijbehorend computerprogramma voor verdere kwalitatieve analyse, welke ook eind 2011 zal verschijnen. Dit computerprogramma is ontwikkeld in plaats van de papieren kwalitatieve analyse die bij de ESSEON gevoegd was. Door dit computerprogramma verloopt de kwalitatieve analyse sneller en specifieker. Naast de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd en de ontwikkelingsleeftijd per domein wordt duidelijk op welke dimensies de cliënt meer achterstand of juist vooruitgang heeft vergeleken met het domein waar de dimensie onder valt. Ook wordt zichtbaar welke items achter liggen in de ontwikkeling, netjes ontwikkeld zijn of juist voor liggen in de ontwikkeling ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd of de domein ontwikkelingsleeftijden. Dit wordt duidelijk gemaakt met vierkanten voor de ‘kenmerkende’ items en rondjes voor de ‘niet kenmerkende’ items (zie Tabel 4).

Tabel 4.

Betekenis van de symbolen in de uitvoer van het computerprogramma van de ESSEON-R.

Gedrag past bij ESSEON-R ontwikkelingsleeftijd ? ↓	Kenmerkend gedrag aanwezig?	
	Ja	Nee
Ja	■	●
Nee; vóór in ontwikkeling	■	●
Nee; achter in ontwikkeling	□	○

Data-anlyse

Aan de hand van SPSS 17.0 voor Windows worden verschillende analyses uitgevoerd om het sociale en emotionele profiel bij mensen met een verstandelijke beperking in kaart te brengen. Daarnaast wordt onderzocht in hoeverre de woonsituatie en sekse een samenhang hebben met de sociale en emotionele ontwikkelingsprofielen. Bij alle analyses wordt uitgegaan van een significantieniveau (α) van .05.

Profielschetsen

Om verschillende profielschetsen weer te geven naast de beschrijvingen wordt aan de hand van een tabel de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd en de ontwikkelingsleeftijd op de afzonderlijke domeinen berekend. Het gaat hierbij om de minimum, maximum en gemiddelde ontwikkelingsleeftijden. Naast de ontwikkelingsleeftijden van de domein worden ook de geschatte ontwikkelingsleeftijden op de dimensies onderzocht. De geschatte ontwikkelingsleeftijden bij de verschillende dimensies worden verwerkt in een overzicht om gemiddelden te vergelijken, hierdoor wordt duidelijk welke dimensie(s) minder ontwikkeld zijn bij de participanten.

Om na te gaan of er bepaalde items zijn die voornamelijk ‘kenmerkend’ scoren of juist ‘niet kenmerkend’ wordt van alle items per domein een kruistabel gemaakt (Field, 2009). De items waarvan minder dan 15 procent ‘kenmerkend’ of ‘niet kenmerkend’ is, zijn items die veelzeggend kunnen zijn voor de steekproef of voor de toepassing binnen de ESSEON-R.

Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling

De variabele woonsituatie wordt gescoord op een nominale schaal die bestaat uit drie categorieën, namelijk thuiswonend bij ouders, op zichzelf wonend (met ambulante begeleiding) en wonend op een woongroep. De variabele woonsituatie is nominaal aangezien de volgorde van de categorieën niet van belang is (Brinkman, 2006; Field, 2009). Naast nominaal is de variabele woonsituatie een onafhankelijke variabele die de variabelen sociale en emotionele ontwikkeling beïnvloeden (Brinkman, 2006).

Naast beschrijvende statistiek wordt tweemaal een eenweg-variantie analyse (ANOVA) uitgevoerd. Deze analyse zal onderzoeken in hoeverre de woonsituatie van de participanten een verschil aangeeft in sociale en emotionele ontwikkeling. Deze eenweg-variantie analyse wordt gedaan omdat de variabele woonsituatie uit meer dan twee categorieën bestaat en de afhankelijke variabelen sociale en emotionele ontwikkeling numeriek zijn (Field, 2009). Om deze analyse te mogen uitvoeren moet voldaan worden aan de volgende voorwaarden van de test:

- de afhankelijke variabele moet interval of ratio zijn;
- er moet sprake zijn van een normale verdeling;
- de onafhankelijke variabele moet nominaal of ordinaal zijn;
- er moet sprake zijn van homoscedasticiteit (Baarda, De Goede & Van Dijkum, 2011; Field, 2009).

Wanneer niet voldaan wordt aan bovenstaande voorwaarden mag de ANOVA niet uitgevoerd worden. De niet-parametrische test die dan gebruikt wordt is de Friedman ANOVA (Baarda et al., 2011; Field, 2009).

Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling

De variabele sekse is ook een nominale schaal, aangezien er geen sprake is van een volgorde en de één niet meer is dan de ander (Brinkman, 2006; Field, 2009). De variabele sekse heeft twee categorieën, namelijk man en vrouw. De sociale en emotionele ontwikkeling zijn variabelen die afhankelijk zijn. Daarnaast zijn het ratioschalen, aangezien er sprake is van een natuurlijk nulpunt, namelijk de ontwikkelingsleeftijd van nul jaar (Brinkman, 2006; Field, 2009).

In hoeverre de sekse samenhangt met de sociale en emotionele ontwikkeling wordt onderzocht met een onafhankelijke t-toets. De t-toets is onafhankelijk omdat de variabele sekse twee categorieën heeft waarin niet dezelfde mensen zitten (Field, 2009). De onafhankelijke t-toets wordt drie maal uitgevoerd, eenmaal voor de sociale ontwikkeling, eenmaal voor de emotionele ontwikkeling en tot slot een keer voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Om de onafhankelijke t-toets te mogen uitvoeren moet voldaan worden aan de volgende voorwaarden:

- een normale verdeling van de sample;
- de scores van de variabelen moet minstens op interval niveau zijn;
- de variantie in de twee groepen moet ongeveer gelijk zijn (homoscedasticiteit);
- de scores moeten onafhankelijk zijn (Field, 2009).

Wordt niet voldaan aan de voorwaarden dan wordt de non-parametrische Mann-Whitney test gebruikt (Field, 2009).

De geschatte ontwikkelingsleeftijden bij de dimensies worden ook per sekse onderzocht aan de hand van een grafiek en een overzicht van de gemiddelden. Hierdoor wordt zichtbaar wat het verschil is tussen de verschillende dimensies per sekse.

Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling

Als beide factoren, de woonsituatie en sekse, meegenomen worden in de analyse wordt gebruik gemaakt van de multivariate multiple regressie. Van deze analysemethode wordt gebruik gemaakt omdat er sprake is van twee onafhankelijke variabelen (de woonsituatie en sekse) en twee afhankelijke variabelen (sociale en emotionele ontwikkeling). Ook hierbij zijn voorwaarden waar aan voldaan moet worden, namelijk:

- de onafhankelijke variabelen moeten kwantitatief of categorisch met twee categorieën zijn;
- de afhankelijke variabele moet numeriek zijn;
- er moet geen perfect lineair verband zijn tussen twee of meer onafhankelijke variabelen;
- er moet sprake zijn van homoscedasticiteit;
- er moet sprake zijn van lineariteit (Field, 2009).

Resultaten

Data-inspectie

Bij geen enkele variabele zijn ontbrekende of onbekende waarden. Dit komt doordat een kwalitatieve analyse met het computerprogramma van de ESSEON-R niet mogelijk is als er gegevens ontbreken. Naar de afhankelijke variabelen, de sociale ($D(31) = .14, p > .05$) en emotionele ontwikkeling ($D(31) = .16, p > .05$), kijkend met de *Kolmogorov-Smirnov test* blijken beiden variabelen normaal verdeeld te zijn. Dit komt ook uit de berekening van de *skewness* en *kurtosis*.

Om aan de voorwaarden van homoscedasticiteit te voldoen wordt gebruik gemaakt van de *Levene's test*. Wanneer de sociaal-emotionele ontwikkeling ($F(2, 28) = .54, ns$), de sociale ontwikkeling ($F(2, 28) = .39, ns$) en de emotionele ontwikkeling ($F(2, 28) = .87, ns$) tegenover de woonsituatie worden geplaatst wordt duidelijk dat er sprake is van gelijke varianties en dus homoscedasticiteit.

Bij zowel de sociaal-emotionele ontwikkeling ($F(1, 29) = .39, ns$), als de sociale ($F(1, 29) = .41, ns$) en emotionele ($F(1, 29) = .84, ns$) ontwikkelingsdomeinen apart tegenover sekse is er sprake homoscedasticiteit. Daarnaast is er ook sprake van lineariteit.

Profielschetsen

Algemeen

Bij bestudering van de items van de ESSEON-R komt naar voren dat er binnen de groep participanten op verschillende items voornamelijk 'kenmerkend' of juist 'niet kenmerkend' wordt gescoord (Tabel 5)³. Vooral item 19 van het sociale ontwikkelingsdomein en item 8 van het emotionele ontwikkelingsdomein vallen op doordat slechts één participant een andere score heeft dan de overige 30 participanten.

³ Zie bijlage III voor de inhoud van de items.

Tabel 5.

Items van de ESSEON-R die een opvallende scoringsverdeling hebben.

Domein	Item(s)	Kenmerkend (%)	Niet kenmerkend (%)
Sociale ontwikkeling	6	9.7	90.3
	19	96.8	3.2
	42	87.1	12.9
	65, 75, 76	12.9	87.1
Emotionele ontwikkeling	1, 15, 57, 64, 66, 67, 75, 76	12.9	87.1
	3, 73	6.5	93.5
	4, 74	9.7	90.3
	8	3.2	96.8
	9	93.5	6.5
	10, 29	90.3	9.7
	16, 22	87.1	12.9

Sociale en emotionele ontwikkeling

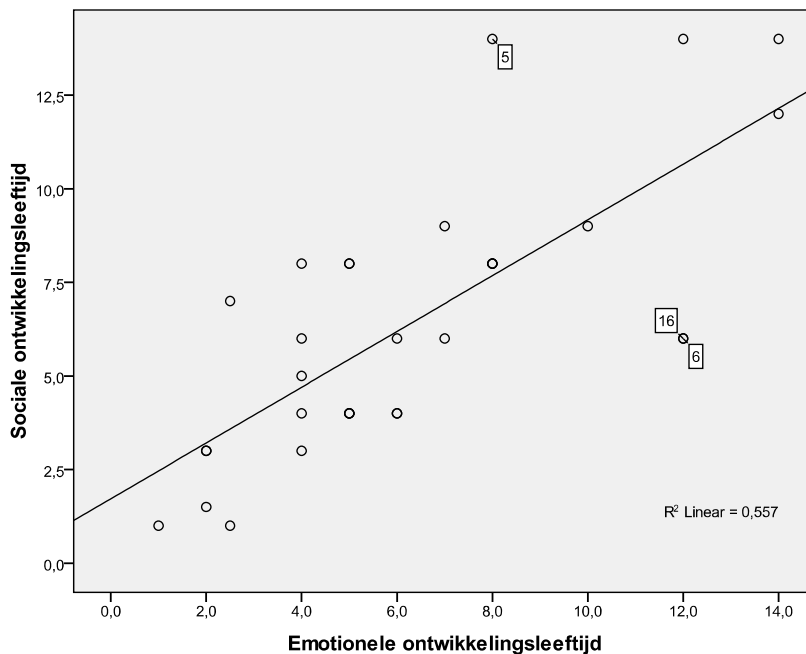
De verschillen tussen de gemiddelde sociale ontwikkelingsleeftijd ($M = 6.40$, $SD = 3.60$), de emotionele ontwikkelingsleeftijd ($M = 6.29$, $SD = 3.61$) en de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd ($M = 6.61$, $SD = 3.50$) zijn niet significant. Voor 41.9 procent van de participanten is het van toepassing dat de emotionele ontwikkeling beter ontwikkeld is dan de sociale ontwikkeling. Het omgekeerde is van toepassing bij 35.5 procent van de participanten, 22.6 procent van de participanten heeft een sociaal-emotioneel profiel waarbij de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden gelijk zijn.

Uit de kwalitatieve analyse komt naar voren dat naast de ontwikkelingsleeftijden ook rekening gehouden moet worden met de gedragingen die achter liggen in de ontwikkeling, dit kunnen gedragingen zijn die afwezig zijn maar al ontwikkeld hadden moeten zijn of gedragingen die aanwezig zijn maar al uitgedoofd hadden moeten zijn. Gemiddeld gaat het om 24.9 procent ($SD = 9.63$, range: 6.6 - 47.9) gedragingen die afwezig zijn ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd van de participant bij de sociale ontwikkeling. Bij de emotionele ontwikkeling gaat het om gemiddeld 22.1 procent ($SD = 8.07$, range: 7.3 - 42.9) afwezige gedragingen en om gemiddeld 11.7 procent ($SD = 6.92$, range: 0 - 25) aanwezige gedragingen die een achterstand aangeven. Bij de sociale ontwikkeling gaat het om gemiddeld 11.9 procent ($SD = 4.73$, range: 2.1 - 22.2) aanwezige gedragingen. Bij alle participanten is het sociaal-emotionele profiel voornamelijk disharmonisch, met soms enkele aanwijsbare ontwikkelingsleeftijden waar de gedragingen achter liggen in de ontwikkeling. Bij veel

participanten liggen de afwezige gedragingen rond de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd. Voor die bepaalde ontwikkelingsleeftijd zijn dan voornamelijk aanwezige gedragingen die al uitgedoofd hadden moeten zijn. Bij een enkele participant is sprake van gehele disharmonie.

Wanneer de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden met elkaar vergeleken worden wordt zichtbaar dat er drie participanten zijn die een groot verschil tussen de twee domeinen in ontwikkelingsleeftijden laten zien, zie Figuur 1. Namelijk bij twee participanten een sociale ontwikkelingsleeftijd van 6 jaar en een emotionele ontwikkelingsleeftijd van 12 jaar. Eén participant had een sociale ontwikkelingsleeftijd van 14 jaar en een emotionele ontwikkelingsleeftijd van 8 jaar. Deze drie participanten behoren allemaal tot de sekse vrouw. Overige kenmerken zoals leeftijden of woonsituatie zijn niet gelijk aan elkaar.

Kijkend naar de kwalitatieve analyse van de ESSEON-R van deze drie participanten komt naar voren dat er gemiddeld zo'n 20.6 procent afwezige gedragingen per domein zijn (SO: 19.5% en EO: 21.6%) en 18.6 procent aanwezige gedragingen per domein zijn (SO: 17.6% en EO: 19.6%) die een achterstand in de ontwikkeling aangeven ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd.

Figuur 1. Participanten die opvallen door het verschil tussen de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijd.

Dimensies

Op de dimensies van de sociale en emotionele ontwikkeling is over het algemeen een minimum leeftijd van 0 of 1 jaar gecoörd, en een maximum ontwikkelingsleeftijd van 14 jaar. Enkele dimensies hebben een afwijkende maximum ontwikkelingsleeftijd. Bij het sociale ontwikkelingsdomein is de maximum ontwikkelingsleeftijd van de dimensie relatie tot autoriteit 10 jaar. Bij de emotionele ontwikkeling is dat bij de morele ontwikkeling 12 jaar, bij angsten en impulscontrole 10 jaar en bij realiteitsbesef 9 jaar (Tabel 6).

De gemiddelde ontwikkelingsleeftijden van de sociale ontwikkelingsdimensies liggen tussen de 4.92 jaar (relatie tot autoriteit; $SD = 3.47$) en de 7.40 jaar (sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling; $SD = 5.24$). Bij de emotionele ontwikkelingsdimensies liggen de ontwikkelingsleeftijden tussen de 4.47 jaar (impulscontrole; $SD = 2.56$) en de 7.57 jaar (zelfbeeld; $SD = 3.66$). De impulscontrole is zowel bij de sociale ($M = 5.03$, $SD = 3.02$) als emotionele ($M = 4.47$, $SD = 2.56$) ontwikkeling een dimensie waarop een laag gemiddelde ontwikkelingsleeftijd wordt behaald (Tabel 6).

Uit de kwalitatieve analyses is naar voren gekomen dat de dimensies vaak inconsistent zijn. Er zijn vaak blokken van ontwikkelingsleeftijden te zien waarin gedragingen zijn die een achterstand in de ontwikkeling aangeven bij een participant.

Tabel 6.

Overzicht van minimum, maximum, gemiddelde en standaarddeviatie van de verschillende dimensies binnen de twee domeinen.

Dimensie	Min.	Max.	M	SD
Sociale ontwikkeling				
Contactlegging	2	14	6.58	3.88
Sociale onafhankelijkheid	1	14	6.13	3.42
Morele ontwikkeling	0	14	5.66	3.37
Impulscontrole	0	14	5.03	3.02
Ik-bewustzijn in sociale context	1	14	6.98	3.55
Sociaal inschattingsvermogen	0	14	5.76	4.58
Sociale vaardigheden	1	14	6.74	3.88
Relatie tot autoriteit	0	10	4.92	3.47
Sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling	0	14	7.40	5.24

Emotionele ontwikkeling				
Zelfbeeld	1	14	7.57	3.66
Emotionele onafhankelijkheid	1	14	7.53	3.78
Realiteitsbesef	0	9	5.66	2.64
Morele ontwikkeling	0	12	5.73	3.51
Angsten	0	10	5.52	2.74
Impulscontrole	0.5	10	4.47	2.56
Regulatie van de emoties	1	14	6.11	3.43

Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling

De minimum ontwikkelingsleeftijd bij mensen die zelfstandig wonen met ambulante begeleiding is bij de sociale ontwikkeling 4 jaar en bij de emotionele ontwikkeling 5 jaar. Ook de maximum ontwikkelingsleeftijd ligt bij deze groep anders namelijk bij de sociale ontwikkeling rond 8 jaar en de emotionele ontwikkelingsleeftijd rond 12 jaar. Bij de participanten die op een woongroep wonen of thuiswonend zijn ligt dit rond de 1 á 2 jaar en maximum op 14 jaar.

Bij de sociale ontwikkeling blijken participanten die thuiswonend ($M = 6.46$, $SD = 4.30$) zijn of op een woongroep ($M = 6.44$, $SD = 3.49$) wonen een iets hogere gemiddelde ontwikkelingsleeftijd te hebben dan mensen die zelfstandig wonen met ambulante begeleiding ($M = 6.00$, $SD = 4.00$). Bij de emotionele ontwikkeling is dit beeld anders, de participanten die op een woongroep wonen ($M = 5.68$, $SD = 3.54$) hebben de laagste gemiddelde ontwikkelingsleeftijd. En de participanten die zelfstandig wonen ($M = 8.33$, $SD = 3.51$) hebben juist de hoogste gemiddelde ontwikkelingsleeftijd.

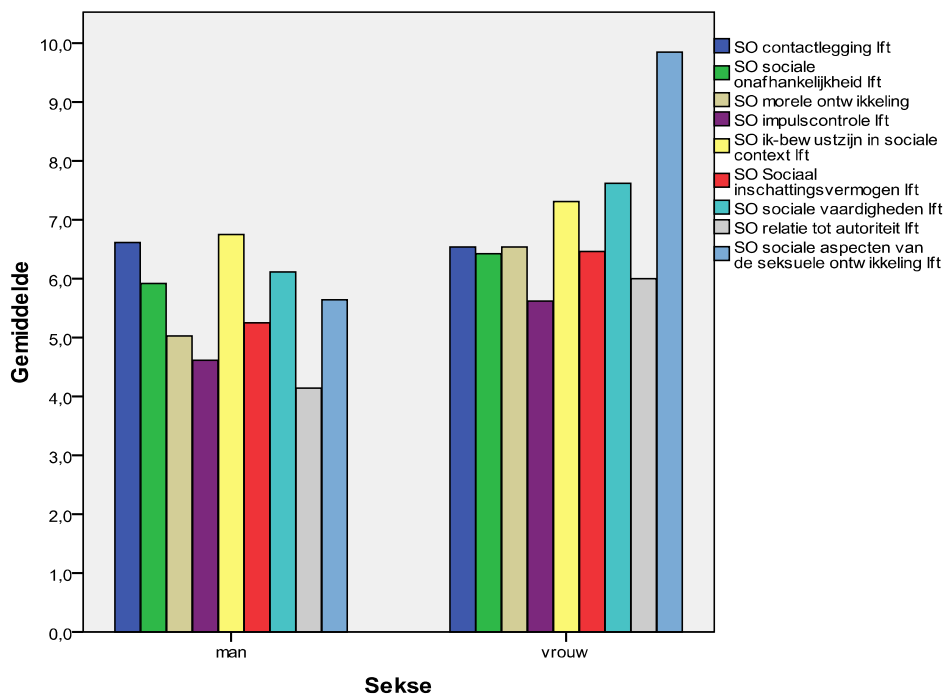
Er mag gebruik gemaakt worden van de eenweg-variantie analyse aangezien aan alle voorwaarden voldaan wordt, zoals in de data-inspectie naar voren komt. De sociaal-emotionele ontwikkeling ($F(2,28) = .11$, $p > .05$), de sociale ontwikkeling ($F(2,28) = .02$, $p > .05$), en de emotionele ontwikkeling ($F(2,28) = .78$, $p > .05$) blijken allemaal een niet significante uitkomst te hebben ten opzichte van de woonsituatie van de participanten. Er is dus geen significant verschil aantoonbaar voor de sociale en emotionele ontwikkeling per woonsituatie.

Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling

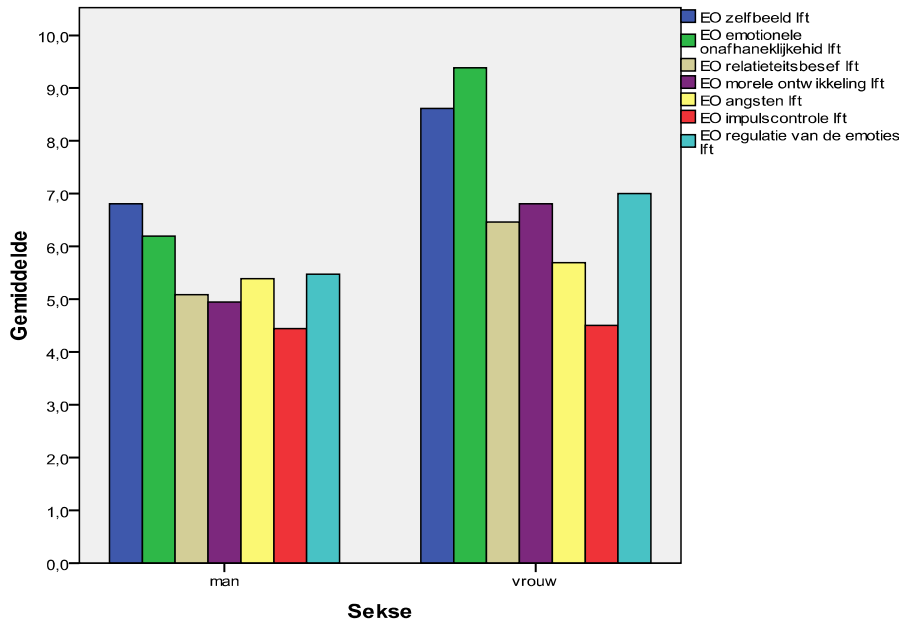
Zoals bij de data-inspectie naar voren komt, wordt er voldaan aan de voorwaarden van een onafhankelijke t-toets. Bij de sociaal-emotionele ontwikkeling ($M = 7.15$, $SD = 3.05$) en de twee afzonderlijke domeinen (SO; $M = 6.69$, $SD = 3.52$; EO; $M = 6.96$, $SD = 3.56$) hebben vrouwen een hogere ontwikkelingsleeftijd dan de mannen (SEO; $M = 6.22$, $SD = 3.82$; SO; $M = 6.19$, $SD = 3.74$; EO; $M = 5.81$, $SD = 3.66$). Echter deze verschillen zijn niet significant. Bij de sociaal-

emotionele ontwikkeling gaat het om $t(29) = -.73, p > .05$, bij de sociale ontwikkeling om $t(29) = -.38, p > .05$ en bij de emotionele ontwikkeling gaat het om $t(29) = -.88, p > .05$. De effectgrootte bij deze verschillen per sekse binnen de ontwikkelingsdomeinen (SO; $r = .07$; EO; $r = .16$) en de sociaal-emotionele ontwikkeling ($r = .13$), zijn allemaal rond de $r = .10$, dit houdt in dat de effectgrootte erg klein is en slechts één procent van de variantie verklaard.

De verschillen tussen vrouwen en mannen met betrekking tot de dimensies zijn weergegeven in Figuur 2 en 3. Er zijn meerdere verschillen aantoonbaar, echter alleen het verschil in ontwikkelingsleeftijd per sekse van de dimensies sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling ($t(29) = -2.37, p < .05$) en de emotionele onafhankelijkheid ($t(29) = -.51, p < .05$) zijn significant. Bij deze dimensies hebben de vrouwen een hoger gemiddelde van de geschatte ontwikkelingsleeftijden. Bij de sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling is dat een gemiddelde van 9.85 jaar ($SD = 4.30$) voor de vrouwen en 5.64 jaar ($SD = 5.25$) voor de mannen. Voor de emotionele onafhankelijkheid is de gemiddelde geschatte ontwikkelingsleeftijd van de vrouwen 9.39 jaar ($SD = 3.12$) en voor de mannen 6.19 jaar ($SD = 3.72$).

Figuur 2. Gemiddelden van de geschatte ontwikkelingsleeftijden van de sociale ontwikkelingsdimensies per sekse.

Figuur 3. Gemiddelden van de geschatte ontwikkelingsleeftijden van de emotionele ontwikkelingsdimensies per sekse.

Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling

De verklaarde variantie van de onafhankelijke variabelen sekse en woonsituatie is $R^2 = .165$, wat inhoudt dat 16.5 procent van de emotionele ontwikkelingsleeftijd verklaard wordt door deze twee variabelen. Zowel sekse ($\beta = .16$, $p = .39$) als woonsituatie ($\beta = .04$, $p = .84$) heeft geen toegevoegde waarde in het voorspellen van de emotionele ontwikkelingsleeftijd, aangezien beide onafhankelijke variabelen geen significant regressiegewicht hebben (Tabel 7).

De sociale ontwikkeling wordt voor 7.3 procent ($R^2 = .073$) verklaard vanuit de variabelen sekse en woonsituatie. Ook hierbij hebben sekse ($\beta = .07$, $p = .72$) en de woonsituatie ($\beta = -.02$, $p = .91$) geen voorspellende waarde (Tabel 7).

Tabel 7.

Voorspellende waarden van de sekse en woonsituatie op de emotionele en sociale ontwikkeling.

Variabele	β	p	R^2
Emotionele ontwikkeling			.165
Sekse	.16	.39	
Woonsituatie	.04	.84	
Sociale ontwikkeling			.073
Sekse	.07	.72	
Woonsituatie	-.02	.91	

Conclusie

Profielchetsen

Algemeen

De items waarbij de verdeling tussen de beantwoording ‘kenmerkend’ en ‘niet kenmerkend’ ongelijk is (Tabel 5), kunnen met een mogelijke verklaring toegelicht worden. Bij de sociale ontwikkeling is het antwoord op item 6 voornamelijk ‘niet kenmerkend’⁴, dit is te verklaren door de geschatte bovengrensleeftijd van 1.5 jaar. De meeste participanten hebben een hogere sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd waarbij het dan ‘normaal’ zou zijn dat het gedrag van item 6 al uitgedoofd is. Bij de emotionele ontwikkeling zijn de items 1, 3, 4 en 15 voornamelijk met ‘niet kenmerkend’ gescoord. Dit zijn gedragingen die niet meer kenmerkend zijn voor de volwassen leeftijd. Al is het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau van de volwassen participanten laag, zij hebben de adaptatiefase al doorgemaakt en deels afgesloten (Došen, 2010). Voor de overige ‘niet kenmerkend’ scorende items van de emotionele ontwikkeling (8, 57, 64, 66, 67, 73, 74, 75 en 76) is het opvallend dat afgezien van items 74 en 75 (die tot de dimensie zelfbeeld behoren) ze allemaal tot de dimensie emotionele onafhankelijkheid behoren. Naast deze dimensie behoren ze ook tot enkele andere dimensies maar daar zit geen patroon in. De items vanaf 57 van het emotionele ontwikkelingsdomein vallen allemaal in de ontwikkelingsleeftijden vanaf 7 jaar. Aangezien de gemiddelde ontwikkelingsleeftijd van de emotionele ontwikkeling rond de 6.3 jaar ligt zijn er veel participanten die een veel jongere ontwikkelingsleeftijd hebben dan waar de items toe behoren. De beantwoording met ‘niet kenmerkend’ is daarmee te verklaren.

Voor items 19 en 42 van het sociale ontwikkelingsdomein gaat het om een geschatte bovengrensleeftijd van 14+, wat inhoudt dat een volwassene dit gedrag ook nog laat zien. Deze items horen bij ontwikkelingsleeftijden die onder de gemiddelde ontwikkelingsleeftijd van het domein en de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd vallen. Dit houdt voor de beantwoording van de items in dat het goed is dat dit gedrag voornamelijk ‘kenmerkend’ scoort, aangezien dit gedrag vergeleken met de gemiddelde ontwikkeling ook al ontwikkeld moet zijn. Bij de emotionele ontwikkeling is dit ook het geval bij de items 9, 10, 16, 22 en 29. Voor items 65, 75 en 76 van het sociale ontwikkelingsdomein gaat het om gedragingen die voor de meeste participanten nog veel te hoog gegrepen zijn en daarom vooral ‘niet kenmerkend’ gescoord worden.

⁴ Zie bijlage III voor de inhoud van de items.

Sociaal-emotionele ontwikkeling

De gemiddelde sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd van 6.6 jaar komt overeen met de identificatiefase van Došen (2010). Verschillende auteurs (Došen, 2010; Hoekman et al., 2007a; Zaal et al, 2008) geven aan dat binnen de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd de emotionele ontwikkeling vaak achter ligt ten opzichte van de sociale ontwikkeling. Echter dit blijkt niet uit het huidige onderzoek. De emotionele ontwikkeling heeft vaak een hogere ontwikkelingsleeftijd dan de sociale ontwikkeling. Een groot discussiepunt hierbij is de toekenning van ontwikkelingsleeftijden met de ESSEON-R. Hierop zal ingegaan worden onder het kopje 'discussie ESSEON-R'. Hoe de participant overkomt in het dagelijks leven is een ander onderdeel welke meegenomen moet worden. Door de gedragingen die een achterstand in de ontwikkeling aangeven komt een participant jonger over dan de sociaal-emotionele ontwikkeling doet vermoeden. Maar ook deze percentages in acht genomen, komt de emotionele ontwikkeling ten opzichte van de sociale ontwikkeling hoger uit.

De participanten, die opvallen door het verschil in hun sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijd, zijn belangrijk om de verscheidenheid in profielen duidelijk te maken. Echter ook hierbij is het belangrijk de kwalitatieve analyse in ogenschouw te nemen. De drie participanten tonen in vergelijking met het gemiddelde van de participanten veel aanwezige gedragingen die al uitgedoofd hadden moeten zijn als dit ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd geanalyseerd wordt. Doordat deze jongere gedragingen nog aanwezig zijn komt een participant jonger over dan de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd doet vermoeden. De verschillen tussen de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden worden dus relatief kleiner.

Dimensies

De minimum en maximum leeftijden op de dimensies zijn te verklaren door de opzet van de ESSEON-R. Het is officieel niet de bedoeling ontwikkelingsleeftijden aan de dimensies te koppelen, echter om een beeld te krijgen van de dimensies is in het huidige onderzoek een geschatte ontwikkelingsleeftijd toegevoegd. De verklaring voor lagere maximum ontwikkelingsleeftijden dan 14 jaar is dat de ESSEON-R geen items heeft die gedragingen representeren hoger dan de maximum ontwikkelingsleeftijd van 10 jaar bij de dimensie relatie tot autoriteit, 12 jaar bij de morele ontwikkeling van het emotionele ontwikkelingsdomein, 10 jaar bij angsten en impulscontrole van het emotionele ontwikkelingsdomein en 9 jaar bij realiteitsbesef. Deze maximum geschatte ontwikkelingsleeftijden zijn dus ook het maximale dat op deze dimensies gemeten kan worden. De minimum leeftijden liggen allemaal rond de 0 of 1

jaar, echter hierbij moet vermeldt worden dat de dimensie morele ontwikkeling van het sociale ontwikkelingsdomein pas begint vanaf een ontwikkelingsleeftijd van 1.5 jaar, de impulscontrole en relatie tot autoriteit vanaf 1 jaar, ik-bewustzijn in de sociale context vanaf 0.5 jaar en het sociaal inschattingsvermogen vanaf 3 jaar. Bij het emotionele ontwikkelingsdomein beginnen de gedragingen van de dimensies realiteitsbesef en morele ontwikkeling vanaf een ontwikkelingsleeftijd van 1.5 jaar. De gedragingen van de dimensie angsten begint vanaf 0.5 jaar.

Een sociale ontwikkelingsdimensie waarbij enige uitleg nodig is, is de dimensie sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling. Er zijn in totaal maar 6 gedragingen die bij deze dimensie horen. Het eerste item hoort bij de ontwikkelingsleeftijd 0 tot 0.5 jaar, terwijl het volgende item pas bij de ontwikkelingsleeftijd 6 tot 7 jaar hoort. Door het geringe aantal items en de grote spreiding tussen de bijbehorende ontwikkelingsleeftijden moet deze dimensie met grote voorzichtigheid gebruikt worden.

Door een lagere maximum ontwikkelingsleeftijd kan ook het gemiddelde lager uitkomen. Rekening houdend met het bovenstaande blijft de impulscontrole bij zowel de sociale als de emotionele ontwikkeling een dimensie die laag ontwikkeld is. Dit houdt in dat de participanten moeite hebben met het weerstaan van bepaalde verleidingen of impulsen (Hoogduin & Verbraak, 2008). Zichzelf wapenen tegen deze impulsen lukt vaak niet bij mensen met een verstandelijke beperking. De hoogste gemiddelde ontwikkelingsleeftijd is 7.57 jaar voor de dimensie zelfbeeld. Als dit wordt vergeleken met de gemiddelde kalenderleeftijd van 25.65 jaar, wordt duidelijk dat mensen met een verstandelijke beperking op alle dimensies veel lager scoren dan van hun kalenderleeftijd verwacht mag worden. Dit blijkt ook uit de literatuur (Došen, 2010), maar dit onderzoek geeft aan dat de ontwikkelingsleeftijden op de domeinen gemiddeld niet hoger komen dan 7.57 jaar. Daarbij moet nog rekening gehouden worden met de inconsistentie van de dimensies, waardoor de participanten nog jonger overkomen.

Meerdere profielschetsen maken bleek niet mogelijk te zijn. Uit het huidige onderzoek komt naar voren dat er sprake is van grote disharmonie binnen de domeinen en daardoor ook veel inconsistentie binnen de dimensies. De impulscontrole blijkt uit dit onderzoek een aspect te zijn wat voor mensen met een verstandelijke beperking achter ligt in de ontwikkeling ten opzichte van de totale sociaal-emotionele ontwikkeling.

Woonsituatie en sociaal-emotionele ontwikkeling

De ontwikkelingsleeftijden bij mensen die zelfstandig wonen met ambulante begeleiding blijkt af te wijken van de ontwikkelingsleeftijden van de participanten die thuis wonen of op een

woongroep wonen. Echter de groep participanten die zelfstandig wonen bestaat uit drie mensen. Een goede analyse zou moeten plaatsvinden met meer participanten. De minimum ontwikkelingsleeftijd van deze drie participanten ligt hoger dan bij de overige participanten, dit verschil kan te verklaren zijn vanuit de kalenderleeftijd en zelfstandigheid van deze participanten. De kalenderleeftijd ligt boven de 42 jaar en het feit dat deze participanten zelfstandig kunnen wonen met een enkele keer in de week ambulante begeleiding geeft aan dat het waarschijnlijk is dat hun zelfstandigheid hoger ligt dan dat van de overige participanten.

Aanwijsbare verschillen in de sociale of emotionele ontwikkelingsleeftijden per woonsituatie zijn niet gevonden. Met behulp van het huidige onderzoek kan dus niet geconcludeerd worden dat de woonsituatie invloed heeft op de sociaal-emotionele ontwikkeling van mensen met een verstandelijk beperking.

Sekse en sociaal-emotionele ontwikkeling

De verschillen in de sociaal-emotionele, de sociale en de emotionele ontwikkeling tussen de seksen zijn niet betekenisvol. Uit dit onderzoek kan dus niet geconcludeerd worden dat de sekse enige samenhang heeft met de sociaal-emotionele ontwikkeling. Echter wanneer de dimensies meegenomen worden in het onderzoek, blijken de vrouwen een hogere ontwikkelingsleeftijd te hebben wat betreft de emotionele onafhankelijkheid. Vrouwen zijn dus al iets verder in het loslaten van de beschermende omgeving en zijn op emotioneel gebied al iets verder ontwikkeld dan de mannen (Hoekman et al., 2007b). De sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling blijken bij de vrouwen ook beter ontwikkeld, echter zoals eerder aangegeven moet deze dimensie met grote voorzichtigheid gebruikt worden.

Voorspellende waarde van sekse en woonsituatie op sociaal-emotionele ontwikkeling

Zowel de sekse als de woonsituatie zijn geen voorspellers van de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden. Verder onderzoek is nodig om te ontdekken welke factoren wel voorspellers zijn voor de sociale en emotionele ontwikkelingsleeftijden.

Discussie ESSEON-R

Gedurende het onderzoek zijn er zwakke punten en sterke punten van de ESSEON-R naar voren gekomen. Deze punten zullen worden toegelicht en leiden tot enkele aanbevelingen. De opmerkingen en aanbevelingen worden als volgt weergegeven: items, dimensies, berekening ontwikkelingsleeftijden, het computerprogramma en algemeen.

Items

De interpretatie achter de items van de ESSEON-R bleken bij afname niet altijd overeenstemmend te zijn, bijvoorbeeld bij item 13 van de sociale ontwikkeling ('Doet simpele handelingen van de vertrouwde persoon na'). Dit kan opgelost worden door de items te beschrijven in de handleiding, hierdoor wordt de interpretatie van de gedragswetenschappers hetzelfde waardoor er meer overeenstemming is met de uitkomsten.

Veel items van de ESSEON-R gaan op dezelfde informatie in en zijn nu per ontwikkelingsleeftijd geclusterd. Het zou eenvoudiger zijn om de items per onderwerp te ordenen. Zo worden er bijvoorbeeld meerdere vragen gesteld over hoe de participant zichzelf in de spiegel bekijkt, met tekenen van herkenning of geïnteresseerd het eigen spiegelbeeld bekijkt en gekke bekken trekt. Door deze items te clusteren wordt duidelijk of er een gedraging vergeten is die bij de ontwikkeling hoort. De afname gaat sneller en wanneer de participant op de ene gedraging 'kenmerkend' scoort, worden de overige gedragingen automatisch 'niet kenmerkend'.

Per item moet de formulering opnieuw beoordeeld worden. Bij de afname komt namelijk naar voren dat in een aantal items eigenlijk twee gedragingen staan. Het toekennen van 'kenmerkend' of 'niet kenmerkend' is hierdoor erg lastig. Dit is bijvoorbeeld het geval bij item 54 van het sociale ontwikkelingsdomein ('Weet dat er sociale of spelregels zijn en tracht ernaar te handelen; wijst anderen op overtreding ervan'). Bij enkele items staat het woord 'kan', dit zorgt voor verwarring. Het gaat om kenmerkend gedrag van de afgelopen drie maanden en niet om iets wat een cliënt wel zou kunnen doen.

De items blijken vaak niet toepasbaar bij volwassenen met een verstandelijke beperking. De gedragswetenschapper moet zelf de vragen zo aanpassen dat het herkenbaar is voor de begeleiders of ouders, zodat het item gescoord kan worden. De ESSEON-R is voor de kinderen met een verstandelijke beperking goed af te nemen, aangezien het voor de ESSEON-R items niet uit maakt of er sprake is van een verstandelijke beperking bij een kind of niet. Echter een aanbeveling is een aangepaste lijst voor volwassenen met een verstandelijke beperking te maken, waardoor de voorbeelden die bij de items vermeldt staan meer toegespitst zijn op situaties die herkenbaar zijn voor deze cliënten.

Dimensies

In de handleiding van de ESSEON staat maar een korte uitleg wat de dimensies inhouden. Door de kwalitatieve analyse met het computerprogramma komt er veel informatie over de dimensies per cliënt. Een uitgebreide uitleg over de dimensies zou de gedragswetenschappers

meer houvast geven wat de informatie uit de analyse precies betekend. Ook groepsbegeleiders begrijpen hierdoor uitkomsten beter en kunnen hun begeleidingsniveau aanpassen voor de cliënt.

Zoals bij de conclusie van de dimensies al naar voren is gekomen, is de dimensie sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling opgebouwd uit te weinig items. Verder onderzoek naar deze dimensie zou resulteren dat de ontwikkelingsleeftijd beter bruikbaar is.

Berekening ontwikkelingsleeftijden

De berekening van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd wordt weergegeven in hele jaren. Wanneer de sociale ontwikkelingsleeftijd bijvoorbeeld 5 jaar is en de emotionele ontwikkelingsleeftijd 4 jaar, wordt de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd ook 5 jaar. Terwijl bij het gebruik van het gemiddelde gedacht wordt aan 4.5 jaar. Een gemiddelde leeftijd ook weergegeven met een half jaar, geeft beter weer in welke sociaal-emotionele ontwikkelingsfase de cliënt zit.

De analyse wordt uitgevoerd ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd. Uit het huidige onderzoek blijkt echter dat het meer informatie oplevert als de analyse ten opzichte van de ontwikkelingsleeftijden van de aparte domeinen wordt uitgevoerd. Wanneer de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd bijvoorbeeld 9 jaar is, terwijl de sociale ontwikkeling op 6 jaar zit komen bij de ontwikkelingsleeftijden tot 9 jaar veel gedragingen naar voren die afwezig zijn terwijl dit logisch is gezien de sociale ontwikkelingsleeftijd. De dimensies worden wel ten opzichte van de ontwikkelingsleeftijden van de domeinen geanalyseerd, maar deze analyse geeft niet weer hoe het gehele domein ontwikkeld is.

De afwezige en aanwezige gedragingen die een achterstand in de ontwikkeling aangeven moeten kritisch onderzocht worden. Is het echt slecht dat een gedrag niet aanwezig is op dit moment. Bij item 21 van het sociale ontwikkelingsdomein, is bijvoorbeeld bij één participant de redenering erachter dat hij zelf eerst iets probeert voordat hij ergens hulp bij wil en daarom de item als 'niet kenmerkend' gescoord wordt. Ten opzichte van zijn sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd is dit dan een gedraging die afwezig is en dus achter is in de ontwikkeling. Maar in werkelijkheid is deze gedraging voor in de ontwikkeling omdat hij het eerst zelf probeert. Het is dus zeer belangrijk zelf na te blijven denken bij de items, en de analyse hiervan.

Daarnaast is het belangrijk naar de items te kijken die in het onderzoeksverslag onder het kopje 'let op' staan. Wanneer slechts één item verandert van score kan de ontwikkelingsleeftijd van bijvoorbeeld 4 jaar veranderen in 12 jaar. Soms kan het ook voorkomen dat een participant door verandering van één item op een domein een ontwikkelingsleeftijd krijgt van 0 jaar. Er zijn dan gedragingen die wel ontwikkeld zijn of al uitgedoofd zijn en dus conform de

ontwikkelingsleeftijd zijn. De invloed die één item heeft, zou niet zo bepalend mogen zijn. Door het gebruik van de formule om de ontwikkelingsleeftijden te berekenen is dat op dit moment wel het geval. Bij twee ontwikkelingsleeftijden blokken moeten 50 procent of meer van de gedragingen 'kenmerkend' zijn. Deze formule wordt in dit onderzoek ook in twijfel getrokken. De formule gebruikt alleen kenmerkend getypeerde gedragingen, echter gedragingen die als kenmerkend getypeerd worden zijn niet altijd conform of voor in de ontwikkeling. Een kenmerkende gedraging voor een participant kan ook betekenen dat deze gedraging al lang uitgedoofd had moeten zijn.

Afwezige gedragingen niet perse negatief. Het is namelijk goed dat sommige gedragingen na een tijd uitgedoofd zijn. Gedragingen die voor liggen in de ontwikkeling (de grijze rondjes, Tabel 4) zijn gedragingen die voor de participant goede ontwikkelingen zijn. Dit komt ook uit de kwalitatieve analyse naar voren. Echter om een gedraging als voor of achter in de ontwikkeling te typeren, moet eerst een ontwikkelingsleeftijd berekend zijn. Wanneer afwezige items die genoemd staan bij het kopje 'let op' van het onderzoeksverslag, items zijn die voor liggen in de ontwikkeling (grijze rondjes) of conform de ontwikkelingsleeftijd (zwarte rondjes) zijn, zouden deze ook meegenomen moeten worden wanneer een herberekening van de ontwikkelingsleeftijd nodig is. Dit wordt vooral zichtbaar bij de analyse van de ESSEON-R van participant 29 (Tabel 8). De emotionele ontwikkelingsleeftijd wordt 0 jaar in plaats van 6 jaar wanneer item 44, 45 of 48 (ontwikkelingsleeftijd 4 tot 5 jaar) van het emotionele ontwikkelingsdomein verandert in 'niet kenmerkend' (rondje). Indien de grijze en zwarte rondjes meegenomen worden in de herberekening wordt de emotionele ontwikkelingsleeftijd 4 jaar indien item 44, 45 of 48 verandert. De invloed van één item is dan minder groot.

Tabel 8.

Score-overzicht per domein ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd.

Ontwikkelings-leeftijd	Sociale Ontwikkeling	Emotionele Ontwikkeling
0 – ½	○■●●○	●●●●●
½ – 1	●●●●○■	●●●■●■
1 – 1½	○●●○□●●	●●●●
1½ – 2	■○●●●●	■●●●○○
2 – 2½	■□■●○○	■●●●●●●■○
2½ – 3	■●●○■■	■○●■○●
3 – 4	■■○○○■	■■●○■●
4 – 5	○○○○○○	○■●○○■
5 – 6	●●●●■	■■●
6 – 7	●●●	●●●●
7 – 8	●●●■	●●■●●●
8 – 9	●●●	●■●
9 – 10	●●●●	■■●●
10 – 12	●●●	●●●●
12 – 14	●●■●●	●●●●

Een alternatief voor de formule om de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd te berekenen is in het huidige onderzoek niet gevonden. Maar verder onderzoek hiernaar is zeer belangrijk. De kwalitatieve analyse van de ESSEON-R geeft wel goede informatie over de cliënt echter de ontwikkelingsleeftijden zijn vaak een overschatting van de werkelijke sociaal-emotionele ontwikkeling van de cliënt. Bij de berekening van de ontwikkelingsleeftijden is geen rekening gehouden met de vele gedragingen die achter liggen in de ontwikkeling, waardoor de cliënten veel jonger overkomen dan de ontwikkelingsleeftijden doen vermoeden. Bij volwassen cliënten is het vaak opvallend dat jongere gedragingen niet ontwikkeld zijn, maar enkele gedragingen in de hoogste ontwikkelingsleeftijden wel.

Computerprogramma

Zoals eerder genoemd wordt de kwalitatieve analyse nu uitgevoerd ten opzichte van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd, een aanbeveling is de analyse in het computerprogramma aan te passen naar een analyse per ontwikkelingsleeftijd van het domein. Een andere aanbeveling is de vierkantjes en rondjes het cijfer van het item geven. Wanneer je met de muis op het teken staat komt het cijfer in beeld, zodat zelf uitrekenen welk item het representeert niet meer nodig is. Dit is tijdswinst voor de gedragswetenschapper.

Algemeen

Naast de specifieke opmerkingen en aanbevelingen over items, dimensies, de berekening van de ontwikkelingsleeftijden en het computerprogramma zijn er ook enkele algemene opmerkingen en aanbevelingen. Zo wordt in de ESSEON-R vaak het woord ontwikkelingsleeftijd gebruikt om iets te typeren. De blokken van ontwikkelingsleeftijden in de ESSEON-R van bijvoorbeeld 6 tot 7 jaar, kunnen ook getypeerd worden als ontwikkelingsleeftijdblokken. Waardoor het verschil met de sociale ontwikkelingsleeftijd en emotionele ontwikkelingsleeftijd duidelijker wordt.

Voor de handleiding is het een aanbeveling om voorbeelden van een onderzoeksverslag en een specifieke items lijst toe te voegen. Het document waar alle items met de bijbehorende dimensies vermeld staan kan meegeleverd worden bij het computerprogramma om tijd te besparen zodat men niet zelf zo'n document hoeft te maken.

Bij de afname van de ESSEON-R is naar voren gekomen dat het voor sommige begeleiders moeilijk is om alle vragen te beantwoorden omdat zij nooit met de gedraging te maken hebben gehad. Een aanbeveling zou daarom ook zijn de ESSEON-R af te nemen met meerdere personen tegelijk. Waardoor een discussie kan ontstaan en een duidelijk beeld van de cliënt naar voren komt. Zo weten ouders andere aspecten te benoemen dan de begeleiders van een woongroep, de problematiek kan namelijk omgevingsgebonden zijn (Scholte, Van Berckelaer-Onnes & Van Oudheusden, 2007). Indien nodig kunnen twee analyses worden gemaakt. Cliënten kunnen zich anders gedragen in verschillende omgevingen.

Om goede tips te formuleren vanuit de analyse van de ESSEON-R is het belangrijk om specifiek naar de items te kijken en deze per onderwerp bij elkaar te nemen waar mogelijk. Wanneer enkel de kwalitatieve analyse gebruikt wordt voor het geven van tips, blijven de tips redelijk oppervlakkig.

Tot slot zijn er enkele onderdelen van de ESSEON-R die verder onderzocht moeten worden. Zo zijn de geschatte bovengrensleeftijden niet onderzocht. Hierover is weinig tot geen literatuur beschikbaar. Onderzoek naar deze geschatte bovengrensleeftijd is voor een gedetailleerdere analyse van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd zeer belangrijk. Daarnaast is een vergelijking met de 'normale' populatie ook belangrijk. Hiervoor moet onderzoek gedaan worden naar de normgroepen.

Discussie onderzoek

Een belangrijk discussiepunt omtrent dit onderzoek is het gebruik van de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd en daarnaast de ontwikkelingsleeftijden van de twee domeinen. De berekeningsmethode van deze ontwikkelingsleeftijden wordt namelijk in twijfel getrokken, waardoor ook de data waarmee dit onderzoek uitgevoerd is goed onderzocht moet worden. Bij vervolg onderzoeken is het belangrijk om een grotere onderzoeksgroep te verkrijgen. Door de kleine onderzoeksgroep van 31 participanten, werden de groepen waarin de participanten verdeeld werden bij de onderzoeksvragen soms te klein.

De participanten in het huidige onderzoek zijn allemaal geworven binnen één organisatie, Amsta. Binnen Amsta hebben veel cliënten naast een verstandelijke beperking veelal een psychiatrische stoornis. De psychiatrische problematiek is niet meegenomen in het onderzoek, terwijl dit wel invloed heeft op de beantwoording van de items en daardoor invloed op de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd. Deze differentiaal diagnostiek is daarom ook een aanbeveling voor de ESSEON-R. Ook de mate van verstandelijke beperking zou in vervolg onderzoek meegenomen moeten worden.

Tot slot is het voor een vervolg onderzoek goed om de ontwikkelingsleeftijden af te zetten tegen de kalenderleeftijden. In het huidige onderzoek worden de gemiddelden gebruikt. Er is echter een groot verschil of een kind van 7 jaar een sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd van 2 jaar heeft of dat een volwassene van 50 jaar een sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd van 2 jaar heeft.

Door middel van het specificeren en verbeteren van diagnostische instrumenten kan duidelijk worden wat er met een cliënt aan de hand is, waardoor beter ingespeeld kan worden op de problemen van de cliënt. Zo ook bij de ESSEON-R die in het huidige onderzoek gebruikt is. Door de verbeteringen zoals het toevoegen van geschatte bovengrensleeftijden en het ontwikkelen van een computerprogramma met een gedetailleerde kwalitatieve analyse, komt meer informatie over zowel de sociale als emotionele ontwikkeling naar voren. Hierdoor hebben de begeleiders/verzorgers meer informatie over hoe een cliënt benaderd moet worden en welke behandelingsstijl het beste bij deze cliënt past (Zaal et al., 2008). Ook kan door de informatie de best passende interventie aan de voorkomende problemen gekoppeld worden.

Een sterk aspect van het huidige onderzoek is het feit dat alle participanten afkomstig zijn vanuit één organisatie. Hierdoor ligt de werkwijze meer op één lijn dan wanneer vanuit meerdere organisaties de ESSEON-R's verzameld zouden zijn. Aan de andere kant geven cliënten uit

meerdere organisaties een breder beeld van de populatie in Nederland. Verder onderzoek naar de ESSEON-R zal moeten plaatsvinden. Het huidige onderzoek geeft meer duidelijkheid over de sociaal-emotionele ontwikkeling bij mensen met een verstandelijke beperking.

Ondanks de vele opmerkingen over de ESSEON-R, kan geconcludeerd worden dat de kwalitatieve analyse met het computerprogramma van de ESSEON-R de participanten heel goed omschrijft. Door het gebruik van de ESSEON-R en het computerprogramma in de praktijk is gebleken dat vooral veel rekening gehouden moet worden met de bijkomende psychiatrische problematiek. Door de disharmonische profielen die de cliënten laten zien is toekennen van een ontwikkelingsleeftijd erg moeilijk. Het gebruik van een sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd zorgt ervoor dat een cliënt op één dimensie overschat wordt en op een andere dimensie juist onderschat. Begeleiding van cliënten met zo'n disharmonisch profiel en daarnaast de verscheidenheid aan psychiatrische problematiek is zwaar en uitdagend. Verbetering van de ESSEON-R draagt bij aan de informatie verschaffing over de sociaal-emotionele ontwikkeling. Met deze informatie is het voor begeleiders duidelijker waar zij rekening mee moeten houden, waardoor het begeleiden van deze cliënten minder zwaar wordt.

Literatuur

- Allessandri, S. M. & Lewis, M. (1996). Differences in pride and shame in maltreated and non-maltreated preschoolers. *Child Development*, 67, 1857-1869.
- American Psychiatric Association (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: Fourth edition text revision*. Arlington, VA: American Psychiatric Publishing.
- Amsta (2011). *Diagnostiek en behandeling*. Verkregen op 15 maart, 2011, van www.amsta.nl.
- Arsenio, W., Cooperman, S. & Lover, A. (2000). Affective predictors of preschoolers' aggression and peer acceptance: Direct and indirect effects. *Developmental Psychology*, 36, 438-448.
- Ashiabi, G. S. (2007). Play in the preschool classroom: Its socioemotional significance and the teacher's role in play. *Early Childhood Education Journal*, 35 (2), 318-342.
- Baarda, D. B., Goede, M. P. M. de & Dijkum, C. van (2011). *Basisboek statistiek met SPSS*. Groningen: Noordhoff.
- Barton, E. & Wolery, M. (2008). Teaching pretend play to children with disabilities: A review of the literature. *Topics in Early Childhood Special Education*, 28 (2), 109-125.
- Bidjerano, T. (2010). Self-conscious emotions in response to perceived failure: A structural equation model. *The Journal of Experimental Education*, 78, 318-342.
- Bildt, A., de, Serra, M., Luteijn, E., Kraijer, D., Sytema, S. & Minderaa, R. (2005). Social skills in children with intellectual disabilities with and without autism. *Journal of Intellectual Disability Research*, 49 (5), 317-328.
- Brinkman, J. (2006). *Cijfers spreken: Statistiek en methodologie voor het hoger onderwijs*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Došen, A. (2010). *Psychische stoornissen, gedragsproblemen en verstandelijke handicap*. Assen: Van Gorcum.
- Essau, C. A., Conradt, J. & Petermann, F. (2000). Frequency, comorbidity, and psychosocial impairment of anxiety disorders in German adolescents. *Journal of Anxiety Disorders*, 14 (3), 263-279.
- Field, A. (2009). *Discovering statistics using SPSS: And sex and drugs and rock 'n' roll*. Londen: Sage.
- Furman, W., Rahe, D. & Hartup, W. (1979). Rehabilitation of socially withdrawn preschool children through mixed age and same age socialization. *Child development*, 50, 915-922.
- Griffiths, P. E. (1997). *What emotions really are: The problem of psychological categories*. Chicago: The University of Chicago Press.

- Hoekman, J., Miedema, A., Otten, B. & Gielen, J. (2007a). De constructie van een schaal voor de bepaling van het sociaal-emotionele ontwikkelingsniveau: Achtergrond, opbouw en betrouwbaarheid van de ESSEON. *Nederlands Tijdschrift voor de Zorg aan Mensen met Verstandelijke Beperkingen*, 33, 215-232.
- Hoekman, J., Miedema, A., Otten, B. & Gielen, J. (2007b). *ESSEON. Experimentele Schaal voor de beoordeling van het Sociaal-Emotionele OntwikkelingsNiveau: Handleiding en verantwoording*. Leiden: PITS.
- Hoekman, J., Miedema, A., Otten, B. & Gielen, J. (in voorbereiding). *ESSEON-R. Experimentele Schaal voor de beoordeling van het Sociaal-Emotionele OntwikkelingsNiveau: Handleiding en verantwoording*. Leiden: PITS.
- Hoogduin, C. A. L. & Verbraak, M. J. P. M. (2008). Stoornissen in de impulscontrole. In W. Vandereycken, C. A. L. Hoogduin & P. M. G. Emmelkamp (Eds.), *Handboek psychopathologie deel 1: Basisbegrippen* (p. 421 – 437). Houten, NL: Bohn Stafleu van Loghum.
- Izard, C. E. (1991). *The psychology of emotions*. New York: Plenum.
- Kasari, C. & Bauminger, N. (1998). Social and emotional development in children with mental retardation. In J. A. Burack, R. M. Hodapp & E. Zigler (Eds.), *Handbook of mental retardation and development* (p. 411-433). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kim, G., Walden, T. A. & Knieps, L. J. (2010). Impact and characteristics of positive and fearful emotional messages during infant social referencing. *Infant Behaviour and Development*, 33, 189-195.
- Kobiella, A., Grossmann, T., Reid, V. M. & Striano, T. (2008). The discrimination of angry and fearful facial expressions in 7-month-old infants: An event-related potential study. *Cognition and Emotion*, 22, 134-146.
- Kraijer, D. W. (2000). Review of adaptive behaviour studies in mentally retarded persons with autism/pervasive developmental disorder. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 30, 39-47.
- Kraijer, D. W. & Plas, J. J. (2006). *Handboek psychodiagnostiek en beperkte begaafdheid*. Amsterdam: Pearson.
- Ladd, G. & Burgess, K. (2001). Do relational risks and protective factors moderate the linkages between childhood aggression and early psychological and school adjustment? *Child Development*, 72, 1579-1601.

- Lagattuta, K. H. & Thompson, R. A. (2007). The development of self-conscious emotions: Cognitive processes and social influences. In J. L. Tracey, R. W. Robins & J. P. Tangney (Eds.), *The selfconscious emotions* (p. 91-113). New York: Guilford Press.
- La Malfa, G., Lassi, G., Bertelli, M., Albertini, G., & Dosen, A. (2009). Emotional development and adaptive abilities in adults with intellectual disability. A correlation study between the Scheme of Appraisal of Emotional Development (SAED) and Vineland Adaptive Behavior Scale (VABS). *Research in Developmental Disabilities, 30*, 1406-1412.
- Mumme, D. L., Fernald, A. & Herrera, C. (1996). Infants' responses to facial and vocal emotional signals in a social referencing paradigm. *Child Development, 67*, 3219-3237.
- Nelson, C. & Dolgin, K. (1985). The generalized discrimination of facial expressions by seven-month-old infants. *Child Development, 56*, 58-61.
- Schalock, R. L., Borthwick-Duffy, S. A., Bradley, V. J., Buntinx, W. H. E., Coulter, D. L., Craig, E. M., et al. (2010). *Intellectual Disability: Definition, Classification, and Systems of Supports*. Washington DC: AAIDD.
- Scholte, E. M., Berckelaer-Onnes, I. A. van & Oudheusden, M., van (2007). *Speciale kinderen in ontwikkeling: Diagnostiek en behandeling in het cluster 4 speciaal onderwijs*. Utrecht: de Graaff.
- Shaffer, D. R. (2005). *Social and Personality Development*. Belmont, CA: Thomson Wadsworth.
- Sroufe, L. A. & Waters, E. (1976). The ontogenesis of smiling and laughter; A perspective on the organization of development in infancy. *Psychological Review, 83*, 173-189.
- Stipek, D. (1995). The development of pride and shame in toddlers. In J. P. Tangney & K. W. Fischer (Eds.), *Self-conscious emotions; The psychology of shame, guilt, embarrassment, and pride* (p. 234-252). New York: Guilford Press.
- World Health Organization (2004). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems: Tenth Revision Volume 1*. Geneve, Zwitserland: World Health Organization.
- Zaal, S., Boerhave, M. & Koster, M. (2008). *Sociaal-emotionele ontwikkeling: Omschrijvingen fasen en bijbehorende begeleidingsstijl*. Amsterda: Cordaan en Amsta.

Bijlagen

Bijlage I: ESSEON-R extra analyse

Code: 025
Geboortedatum: -
Afname datum: 04-08-2011
Kalenderleeftijd: 27 jaar en 3 maanden

ESSEON-R

De ESSEON-R is een gedragsbeoordelingsschaal die ingevuld wordt door een gedragswetenschapper en een persoon die een goede kennis heeft van het gedrag van de cliënt in verschillende situaties. Dit instrument is bruikbaar bij zowel kinderen als volwassenen met een ontwikkelingsleeftijd van 0 tot 14 jaar. Bij mensen die een verstandelijke beperking, een (vermoede) psychische ontwikkelingsachterstand, een ontwikkelingsstoornis of psychiatrische problematiek, een zintuiglijke en/of communicatieve beperking of een school- en/of leerproblemen binnen het regulier of speciaal onderwijs hebben.

Algemeen

De cliënt heeft een ontwikkelingsleeftijd van 5 jaar voor de sociaal-emotionele ontwikkeling. Zijn kalenderleeftijd is 27 jaar en 3 maanden, de sociaal-emotionele ontwikkeling loopt dus ver achter. De emotionele ontwikkelingsleeftijd is 4 jaar en de sociale ontwikkelingsleeftijd is 5 jaar.

Ten opzichte van sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd.

Opvallend bij de sociale ontwikkeling zijn de vele gedragingen die een achterstand aangeven en dan vooral de afwezigheid van gedragingen (31.3 %). Bij iedere ontwikkelingsleeftijd zijn voor ongeveer de helft gedragingen die een achterstand aangeven. De cliënt laat tot een ontwikkelingsleeftijd van 14 jaar ook gedragingen zien, echter in elke ontwikkelingsleeftijd zijn dit enkele gedragingen waardoor de totale sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd op 5 jaar blijft staan.

Bij de emotionele ontwikkeling is er sprake van minder disharmonie vergeleken met de sociale ontwikkeling. Er zijn ook meer afwezige gedragingen die al ontwikkeld hadden moeten zijn (27.1%) dan gedragingen die juist al uitgedoofd hadden moeten zijn (4.2%). Ook bij de

emotionele ontwikkeling laat de cliënt veel gedragingen in de hogere ontwikkelingsleeftijden zien. Echter ook niet genoeg om de sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd te verhogen.

Dimensies ten opzichte van een ontwikkelingsleeftijd op een domein.

De dimensies binnen de sociale ontwikkeling laten veel verschillende ontwikkelingsleeftijden zien. De contactlegging is minder ontwikkeld, namelijk rond de 2.5 jaar. De sociale onafhankelijkheid, het ik-bewustzijn in de sociale context en de sociale vaardigheden zijn conform de sociale ontwikkelingsleeftijd echter ze zijn erg inconsistent. Veel gedragingen die een achterstand aangeven. Het verschilt hierbij tussen aanwezige gedragingen die al uitgedoofd hadden moeten zijn en afwezig gedragingen die al ontwikkeld hadden moeten zijn. De morele ontwikkeling en de impulscontrole zijn ontwikkeld tot ongeveer 4 jaar. Maar ook deze dimensies hebben veel gedragingen die al uitgedoofd hadden moeten zijn, waardoor de cliënt jonger overkomt. Sociaal inschattingsvermogen en relatie tot autoriteit zijn ontwikkeld rond de 8 jaar. Bij de dimensie relatie tot autoriteit zijn er gedragingen nog aanwezig die al uitgedoofd hadden moeten zijn waardoor de cliënt jonger oogt dan 8 jaar. De sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling is ontwikkeld rond de 9 jaar.

De dimensies van de emotionele ontwikkeling zijn minder inconsistent. Afgezien van het zelfbeeld en de regulatie van de emoties zijn de dimensies ontwikkeld conform de emotionele ontwikkelingsleeftijd van 4 jaar. Dit met enkele gedragingen die achter liggen, maar hierin zijn geen opvallende patronen te vinden. Het zelfbeeld en de regulatie van de emoties zijn ontwikkeld rond de 6 jaar.

Tabel 1: Dimensies binnen de domeinen

Domein Sociale Ontwikkeling	Domein Emotionele Ontwikkeling
Contactlegging	Zelfbeeld
Sociale onafhankelijkheid	Emotionele onafhankelijkheid
Morele ontwikkeling	Realiteitsbesef
Impulscontrole	Morele ontwikkeling
Ik-bewustzijn in sociale context	Angsten
Sociaal inschattingsvermogen	Impulscontrole
Sociale vaardigheden	Regulatie van de emoties
Relatie tot autoriteit	
Sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling	

Conclusie

De cliënt heeft een sociaal-emotionele ontwikkelingsleeftijd van 5 jaar, waarbij de emotionele ontwikkeling is lager ligt met een ontwikkelingsleeftijd van 4 jaar. De dimensies van de sociale ontwikkeling zijn erg inconsistent, waardoor het toekennen van een geschatte ontwikkelingsleeftijd ingewikkeld is. De cliënt komt dus jonger over dan deze ontwikkelingsleeftijden doen vermoeden. Bij de emotionele ontwikkeling is dat niet het geval, hierin wordt duidelijk dat het zelfbeeld en de emotieregulatie iets beter zijn ontwikkeld dan de sociaal-emotionele ontwikkeling.

Tabel 2: Geschatte ontwikkelingsleeftijden per dimensie per domein

	Ontwikkelings- leeftijd		Ontwikkelings- leeftijd
Domein Sociale Ontwikkeling	5	Domein Emotionele Ontwikkeling	4
Contactlegging	2.5	Zelfbeeld	6
Sociale onafhankelijkheid	6	Emotionele onafhankelijkheid	4
Morele ontwikkeling	4	Realiteitsbesef	4
Impulscontrole	4	Morele ontwikkeling	4
Ik-bewustzijn in sociale context	5	Angsten	4
Sociaal inschattingsvermogen	8	Impulscontrole	4
Sociale vaardigheden	5	Regulatie van de emoties	6
Relatie tot autoriteit	8		
Sociale aspecten van de seksuele ontwikkeling	9		

Let op

Wanneer één van de volgende items veranderd zou worden, veranderd de ontwikkelingsleeftijd. Wanneer meerdere items veranderen, is het noodzakelijk om de analyse opnieuw uit te voeren. Bij de sociale ontwikkeling gaat het om item 62 of 64. Als één van deze items verandert in 'kenmerkend' wordt de sociale ontwikkelingsleeftijd 9 jaar in plaats van 5 jaar. Als item 56 of 57 verandert in 'kenmerkend' wordt de ontwikkelingsleeftijd 8 jaar. De sociale ontwikkelingsleeftijd wordt 6 jaar indien item 50, 51, 53 of 54 verandert in 'kenmerkend'. Indien item 43, 45 of 46 verandert in 'niet kenmerkend' wordt de sociale ontwikkelingsleeftijd lager, namelijk 4 jaar in plaats van 5 jaar. De sociale ontwikkelingsleeftijd wordt 3 jaar indien item 37, 41 of 42 verandert in 'niet kenmerkend'.

Voor de emotionele ontwikkeling gaat het om item 69, 70 of 71. Indien één van deze items verandert in 'kenmerkend' wordt de emotionele ontwikkelingsleeftijd 12 jaar in plaats van 4 jaar. De emotionele ontwikkelingsleeftijd wordt 10 jaar indien item 62 of 63 verandert in 'kenmerkend'. Als item 57, 58, 59 of 61 verandert in 'kenmerkend' wordt de ontwikkelingsleeftijd 8 jaar. Deze wordt 7 jaar indien item 49 of 50 verandert in 'kenmerkend'. En tot slot als item 32, 34 of 36 verandert in 'niet kenmerkend' wordt de emotionele ontwikkelingsleeftijd 2,5 jaar.

Bijlage II: Specifieke items casus 025

Uitleg: De eerste kolom zijn de gedragingen die opvallen vanuit de vragenlijst, dus het zijn niet alle gedragingen. De kolommen daarnaast zijn de dimensies. Wanneer er een kruisje staat in een kolom van de dimensie betekent dit dat het gedrag bij deze dimensie hoort.

	Sociale ontwikkeling	<i>Con- tact- leg- ging</i>	<i>Socia- le onaf- han- kelijkheid</i>	<i>More- le ontwik- keling</i>	<i>Im- puls- contro- le</i>	<i>ik- bewust- zijn in sociale context</i>	<i>so- ciaal inschat- tings-ver- mogen</i>	<i>socia- le vaar- dig- heden</i>	<i>relatie tot auto- riteit</i>
	Gedragingen aanwezig, maar niet passend voor sociale ontwikkelingsleeftijd								
13	Doet simpele handelingen van de vertrouwde persoon na.	x	x					x	
14	Zoekt bij verkenning van de omgeving steun bij de vertrouwde persoon, bijvoorbeeld door de ander 'mee te trekken'.		x					x	
21	Wil direct ergens hulp bij als hij het niet zelf kan.		x		x			x	
22	Houdt zich aan een verbod zolang er toezicht is.			x	x			x	x
26	Is koppig. Kan onverzettelijk nee zeggen op een verzoek en afwijzend gedrag laten zien.		x			x			x
33	Wil zich 'goed' gedragen om waardering van de vertrouwde persoon te krijgen.			x					x
	Gedragingen afwezig, maar niet passend voor sociale ontwikkelingsleeftijd								
12	Toont zich betrokken, soms zelfs ontdaan (bijv. huilen), als een ander huilt of anderszins verdriet toont.					x			
15	Neemt het initiatief tot spel of speelse interactie met de vertrouwde persoon.	x						x	
20	Wil een belevenis met een ander delen door iets te laten zien, te zeggen of door dit anderszins te communiceren.	x				x		x	
29	Troost of helpt als hij een ander ziet huilen.			x		x		x	
30	Kan 'doen alsof, bijvoorbeeld doen alsof hij thee drinkt terwijl er wel een kopje is maar geen thee.							x	
34	Stoeit graag.	x						x	
38	Kan op aanwijzing van de vertrouwde persoon iets met een ander delen of uitlenen zonder direct iets terug te krijgen.	x			x	x		x	

39	Kan op een eenvoudige manier de rol van iemand anders spelen, bijv. vadertje/moedertje spelen.						x	x	
40	Verzint ter plekke zelf regels, om daarmee situaties naar zijn hand te zetten.		x				x		x
44	Houdt niet alleen rekening met zichzelf; kan iets van zichzelf wegeven.				x	x			x
47	Heeft een of meer 'vriendschappen' die langer dan een half jaar in stand blijven.	x					x		x
48	Checkt of de vertrouwde persoon hetzelfde voelt of denkt als hij.	x	x				x	x	

Gedragingen die afwezig zijn en voor liggen in de ontwikkeling ten opzichte van de sociale ontwikkeling

18	Toont jaloezie als de vertrouwde persoon zich ook bezighoudt met een ander, of voor die ander dingen regelt.		x		x	x			
25	Helpt' de vertrouwde persoon met dagelijkse karweitjes. Wil graag dingen 'samen doen'.	x		x			x		x
31	Kan zich niet inhouden om bijvoorbeeld speelgoed van een leeftijdsgenoot af te pakken. Zegt bijvoorbeeld 'is van mij'.				x	x			

Gedragingen die aanwezig zijn en dus voor liggen in de ontwikkeling ten opzichte van de sociale ontwikkeling

49	Neemt initiatieven om dingen zelfstandig te doen en wil daarbij niet geholpen worden door de vertrouwde persoon.		x						x
52	Is verontwaardigd als hij vindt dat de ander oneerlijk is, maar jokt zelf nog wel eens.				x				x
55	Kan benoemen hoe jongens en hoe meisjes zich gewoonlijk gedragen.						x		
58	Kan van een ander vertellen welke vriendjes hij heeft en welk typerend gedrag.					x	x		
59	Kan belangstelling tonen voor het wel en wee van - voor hem- belangrijke anderen.	x					x		x
61	Neemt niet klakkeloos aan wat de volwassene zegt; gaat in discussie		x				x		x
71	Voelt zich door anderen 'bekeken'. Is erg bezig met het eigen uiterlijk en met 'populariteit'.		x				x		
73	Kan in verwarring raken over hoe hij zich moet gedragen in nieuwe of onverwachte situaties.							x	x

Bijlage III: de items van de ESSEON-R

	Sociale ontwikkeling	<i>Con- tact- legging</i>	<i>Sociale onaf- han- kelijkheid</i>	<i>More- le ontwik- keling</i>	<i>Im- puls- contro- le</i>	<i>ik- bewust- zijn in sociale context</i>	<i>sociaal inschat- tings- ver- mogen</i>	<i>sociale vaar- dig- heden</i>	<i>relatie tot auto- riteit</i>	<i>socia- le aspec- ten van de sek- suele ontwik- keling</i>	
1	Reageert positief op lichamelijk contact.	x								x	
2	Glimlacht tegen personen die zich op korte afstand bevinden.	x									
3	Toont, bij de komst van de vertrouwde persoon, afname van onlust ten gevolge van honger of pijn.		x								
4	Maakt met behulp van allerlei vormen van lichaamstaal of geluiden contact met de vertrouwde persoon.	x						x			
5	Kijkt naar het gezicht van een ander en volgt dat ook bij weglopen.	x									
6	Trekt zich terug of gaat huilen bij het zien van een vreemde.	x									
7	Vertoont onlust of protesteert wanneer de vertrouwde persoon uit het zicht verdwijnt.		x								
8	Vindt kiekeboe-spelletjes leuk.	x				x					
9	Herhaalt bepaalde handelingen of gedragspatronen, kennelijk om een reactie van een ander op te roepen.	x				x		x			
10	Toont de vertrouwde persoon begroetingsreacties door actief lichamelijk contact, bijv. strelen, aanraken.	x						x			
11	Probeert aan de vertrouwde persoon iets mee te doelen zonder dat het verstaanbaar hoeft te zijn.	x						x			
12	Toont zich betrokken, soms zelfs ontdaan (bijv. huilen), als een ander huilt of anderszins verdriet toont.					x					
13	Doet simpele handelingen van de vertrouwde persoon na.	x	x					x			
14	Zoekt bij verkenning van de omgeving steun bij de vertrouwde persoon, bijvoorbeeld door de ander 'mee te trekken'.		x					x			

15	Neemt het initiatief tot spel of speelse interactie met de vertrouwde persoon.	x						x		
16	Vraagt om reactie om duidelijk te krijgen wat wel en wat niet mag (kijkt naar de vertrouwde persoon, of zegt: mag niet he e.d.).		x		x			x	x	
17	Probeert contact te leggen door een voorwerp waaraan hij/zij gehecht is aan een ander geven.	x				x		x		
18	Toont jaloezie als de vertrouwde persoon zich ook bezighoudt met een ander, of voor die ander dingen regelt.		x		x	x				
19	Geniet zichtbaar van gezamenlijke activiteiten, bijv. voorgelezen worden, samen zingen, een spel doen.	x						x		
20	Wil een belevenis met een ander delen door iets te laten zien, te zeggen of door dit anderszins te communiceren.	x				x		x		
21	Wil direct ergens hulp bij als hij het niet zelf kan.		x		x			x		
22	Houdt zich aan een verbod zolang er toezicht is.			x	x			x	x	
23	Reageert in onbekende sociale situaties door zich terug te trekken, of niets te zeggen, of dichtbij de vertrouwde persoon te blijven.		x			x				
24	Imiteert graag.	x	x					x		
25	'Helpt' de vertrouwde persoon met dagelijkse karweitjes. Wil graag dingen 'samen doen'.	x		x		x		x		
26	Is koppig. Kan onverzettelijk nee zeggen op een verzoek en afwijzend gedrag laten zien.		x			x			x	
27	Is graag in nabijheid van groepsgenoten (blijkend uit bijvoorbeeld kijken naar de ander of imiteren), maar bezig met een eigen activiteit. Speelt nog <i>naast</i> de ander.	x				x				
28	Wil direct aandacht voor zijn eigen 'verhaal' of beleving.				x	x				
29	Troost of helpt als hij een ander ziet huilen.			x		x		x		
30	Kan 'doen alsof, bijvoorbeeld doen alsof hij thee drinkt terwijl er wel een kopje is maar geen thee.							x		
31	Kan zich niet inhouden om bijvoorbeeld speelgoed van een leeftijdsgenoot af te pakken. Zegt bijvoorbeeld 'is van mij'.				x	x				

32	Wil zelfstandig dingen doen die hij zelf denkt te kunnen. Zegt bijvoorbeeld al gauw 'zelf doen! Of Ikke doen!.		x						
33	Wil zich 'goed' gedragen om waardering van de vertrouwde persoon te krijgen.				x				x
34	Stoeit graag.	x						x	
35	Zegt 'jij'.					x			
36	Kan even wachten als de ander met iets bezig.				x	x		x	
37	Houdt zich aan de regels, ook als toezicht afwezig is.			x	x			x	x
38	Kan op aanwijzing van de vertrouwde persoon iets met een ander delen of uitlenen zonder direct iets terug te krijgen.	x			x	x		x	
39	Kan op een eenvoudige manier de rol van iemand anders spelen, bijv. vadersrol/moedersrol spelen.						x	x	
40	Verzint ter plekke zelf regels, om daarmee situaties naar zijn hand te zetten.		x			x		x	
41	Gaat echt met anderen samen spelen.	x				x	x	x	
42	Kan uit de omstandigheden afleiden wat er met iemand gaande is bijv. slingers in de huiskamer betekenen dat er iemand jarig is.					x	x		
43	Laat merken dat hij het belangrijk vindt iets samen met anderen gedaan of beleefd te hebben, bijv. op school, werk, dagbesteding of in de vrije tijd.	x				x			
44	Houdt niet alleen rekening met zichzelf; kan iets van zichzelf wegeven.				x	x		x	
45	Vraagt hulp bij dingen die hij echt niet kan.		x			x			
46	Kan minimaal 15 minuten samen met groepsgenoten iets doen zonder aansturing van een volwassene.		x					x	
47	Heeft een of meer 'vriendschappen' die langer dan een half jaar in stand blijven.	x				x		x	
48	Checkt of de vertrouwde persoon hetzelfde voelt of denkt als hij.	x	x			x	x		
49	Neemt initiatieven om dingen zelfstandig te doen en wil daarbij niet geholpen worden door de vertrouwde persoon.		x						x

50	Kan hulp of troost bieden, of een beschermende houding aannemen, zolang het eigenbelang niet té zeer onder druk komt te staan.			x		x			
51	Tracht het 'weer goed te maken', bijvoorbeeld door nadrukkelijk 'aardig' te doen, vanuit een besef van regels en normen.	x		x	x	x		x	
52	Is verontwaardigd als hij vindt dat de ander oneerlijk is, maar jukt zelf nog wel eens.			x				x	
53	Kan met leeftijdsgenoten samenspelen en houdt rekening met de ander.	x			x	x	x	x	
54	Weet dat er sociale of spelregels zijn en tracht ernaar te handelen; wijst anderen op overtreding ervan.				x	x		x	
55	Kan benoemen hoe jongens en hoe meisjes zich gewoonlijk gedragen.						x		x
56	Wil graag iets doen in groepsverband.	x				x			
57	Kan, eventueel met hulp, conflicten oplossen door bijvoorbeeld eerst te onderhandelen, of snel de spelregels aan te passen, etc.		x		x			x	
58	Kan van een ander vertellen welke vriendjes hij heeft en welk typerend gedrag.					x	x		
59	Kan belangstelling tonen voor het wel en wee van - voor hem- belangrijke anderen.	x				x		x	
60	Doet erg zijn best door groepsgenoten geaccepteerd te worden, bijvoorbeeld door mee te lopen of mee te doen.	x	x			x		x	
61	Neemt niet klakkeloos aan wat de volwassene zegt; gaat in discussie		x			x			x
62	Beoordeelt anderen niet alleen op het zichtbare gedrag maar meer op de bedoeling die de ander ermee heeft.			x		x	x		
63	Heeft vooral vriendschappen met de eigen sekse, van waaruit de andere sekse wordt bekeken en besproken. Jongens vinden meisjes 'truttig', meisjes vinden jongens 'stom'.								x
64	Houdt zich aan een gemaakte afspraak, ook al doet zich ineens een leukere activiteit voor (wat je belooft moet je ook doen).			x	x	x			

65	Kan zich op een realistische manier kritisch uiten over houding of gedrag van volwassenen.						x		x
66	Heeft vriendschap (pen) waarbij sprake is van: elkaar in vertrouwen nemen, loyaliteit, voor elkaar zorgen, delen van gevoelens.	x				x		x	
67	Hecht veel waarde aan groepsregels en aan 'sportiviteit'. Doet zijn best door groepsgenoten geaccepteerd te worden.	x	x	x	x	x		x	
68	Wil goed presteren om erkenning van anderen te krijgen.	x	x			x			
69	Praat met leeftijdsgenoten in groepjes veel over 'wie-is-op-wie', 'wie-gaat-met-wie' of varianten op het thema 'verkering'.	x				x	x		x
70	Kan met anderen praten over wat goed of fout is en accepteren dat hierover verschillende meningen mogelijk zijn.			x		x	x	x	
71	Voelt zich door anderen 'bekeken'. Is erg bezig met het eigen uiterlijk en met 'populariteit'.		x			x			
72	Praat veel met leeftijdsgenoten over 'volwassen' seksualiteit; leest erover of kijkt naar afbeeldingen en heeft seksuele fantasieën.								x
73	Kan in verwarring raken over hoe hij zich moet gedragen in nieuwe of onverwachte situaties.						x	x	
74	Zoekt contact met de andere sekse. Sommigen doen dat op een schuchtere manier, anderen door spelletjes, door te stoeien, of door krachten te meten.	x					x	x	x
75	Beschrijft zichzelf door zich met anderen te vergelijken en de verschillen te benoemen.					x			
76	Heeft meerdere vriendschappen, verschillend in intimiteit en intensiteit.	x				x		x	

	Emotionele ontwikkeling	<i>Zelf-beeld</i>	<i>Emotionele onafhankelijkheid</i>	<i>realiteitsbesef</i>	<i>morele ontwikkeling</i>	<i>angsten</i>	<i>impulscontrole</i>	<i>regulatie van de emoties</i>
1	Reageert uitsluitend met lust of onlust. Onlust: als hij moet wachten op eten, drinken, verschoning. Lust: lichamelijk contact eten, drinken.						x	x
2	Kalmeert bij heftige emoties wanneer hij fysiek wordt getroost door vasthouden of tegen je aan houden.		x				x	
3	Ontdekt handjes en voetjes om mee te spelen. Ontdekt dat de diverse lichaamsdelen bij hem horen.	x						
4	Gebruikt voorwerpen vooral om de zintuigen te prikkelen: aanraken met de mond, geluiden maken, naar kleuren of bewegingen kijken.	x						x
5	Wordt onrustig van rumoer, drukte in huis of om zich heen. Is daar aan overgeleverd; kan zich er niet voor afschermen.		x				x	
6	Raakt van slag als vaste patronen nin de primaire verzorging doorbroken worden, bijv. voeding, verschoning en lichamelijk contact.		x			x	x	
7	Experimenteert met zijn omgeving, meer dan met zijn eigen lichaam. Doet dit om het effect. Bijv. gedrag herhalen, geluidjes maken.	x	x					
8	Is gerust te stellen door een vervangend voorwerp, bijvoorbeeld een knuffel, als de vertrouwde persoon niet in het gezichtsveld is.		x			x		
9	Reageert op de eigen naam.	x	x					
10	Toont emoties als plezier, angst en woede. Deze zijn van de gelaatsuitdrukking af te lezen.					x		x
11	Zoekt prettige prikkels op, bijv. wiegen. Vermijdt onplezierige prikkels bijv. pijn, harde geluiden.		x					x
12	Reageert met tekenen van herkenning, bijv. lachen of grijpen, als hij zichzelf in de spiegel ziet.	x						x
13	Resoneert mee met de emoties van de vertrouwde persoon; neemt deze als het ware over.		x					x
14	Benoemt zichzelf met de eigen voornaam: 'Tom...".	x						
15	Speelt met ongevormd materiaal (eten en modder), ervaart dit als plezierig. Maakt daarbij geen onderscheid tussen 'vies' en 'schoon'.							x
16	Blijft in een bekende situatie rustig ook als de vertrouwde persoon niet zichtbaar is.		x	x		x		

17	Ziet vertrouwde persoon als 'goed' of als fout'. Nuanceert niet.				x			
18	Richt agressie of boosheid op wie of wat de meeste frustratie veroorzaakt, bijvoorbeeld door voorwerpen te vernielen of ermee te smijten.						x	
19	Toont emoties als trots, jaloezie. Bijvoorbeeld: straat bij een compliment; vindt het moeilijk als de vertrouwde persoon aandacht aan iemand anders besteedt.							x
20	Is bang dat iets pijn zal gaan doen vanuit eerdere ervaringen.			x		x		
21	Voert fantasie-opdrachtjes uit, bijvoorbeeld: Geef popje maar een hapje.			x				
22	Spreekt over zichzelf als 'ik'.	x						
23	Kan blijven spelen terwijl de vertrouwde persoon weg is.	x	x			x		
24	Wil dingen per se zelf doen en de eigen wil doordrijven.	x	x					
25	Vertelt een ervaring zonder rekening te houden met de sociale situatie of de voorkennis van de ander. Kan middenin het voor hem belangrijkste beginnen.	x						
26	Kijkt bedremmeld wanneer hij betrapt wordt op een overtreding.				x			
27	Raakt ontdaan en opgewonden bij een overtreding van een ander, zeker als de ander straf krijgt.				x	x		x
28	Toont intense interesse en verontrusting wanneer iets 'kapot' is of anders dan het 'hoort' te zijn. Meldt dat aan de vertrouwde persoon.			x	x	x		
29	Kan aangeven dat hij/zij een jongen of meisje is.	x		x				
30	Bekijkt geïnteresseerd het eigen spiegelbeeld; trekt gekke bekken.	x						
31	Doet taakjes of helpt om waardering van de vertrouwde persoon te krijgen. Kan intens genieten van complimenten en is heftig ontdaan bij kritiek.	x	x					
32	Bootst met fantasiespel de werkelijkheid na.			x				
33	Vertoont aarzeling als hij iets doet dat tegen de regels is. Doet het echter toch als de vertrouwde persoon afwezig is. Kan dan tegen zichzelf 'foei' zeggen.				x			
34	Kan door verbale geruststelling worden gekalmeerd.		x			x		
35	Kan met spel of activiteit bezig zijn zonder afgeleid te worde door prikkels om hem heen.						x	
36	Kan zeggen of iemand boos is of blij, maar kan nog geen onderscheid maken tussen echt en niet-echt.			x				

37	Beschrijft zichzelf in concrete termen, bijvoorbeeld: 'ik ben sterk, 'ik ben groot', of 'ik heb blauwe ogen'.	x						
38	Uit teleurstelling of frustratie eerder door mokken of weglopen dan door fysieke agressie.		x				x	
39	Kan zich zonder een knuffel (als vervanger voor de vertrouwde persoon) iets buiten de bekende omgeving begeven.		x			x		
40	Leeft in een magische wereld. Bepaalde gedachten en fantasieën worden als werkelijkheid beleefd in de vorm van angst voor bijvoorbeeld monsters, enge mannen, beesten onder het bed.			x		x		x
41	Geeft een eenvoudige verklaring voor het ontstaan van eigen of andermans boosheid of verdriet.			x				x
42	Legt schuld buiten zichzelf; 'een ander heeft het altijd gedaan'.	x			x			
43	Informeert naar gedachten of gevoelens van de vertrouwde persoon. Bijvoorbeeld: heb jij het ook koud? Of vind jij dit ook lekker?	x						
44	Kan een geheimpje bewaren.				x	x	x	
45	Ziet in dat sommige dingen echt niet gerealiseerd kunnen worden en kan zich er bij neerleggen.		x	x			x	
46	Laat verboden gedrag achterwege omdat hij zich ongemakkelijk/schuldig voelt.				x		x	
47	Beoordeelt 'stout' gedrag naar de gevolgen ervan: iemand is veel 'slechter' wanneer hij 5 kopjes breekt dan wanneer hij slechts 1 kopje breekt.				x			
48	Kan benoemen dat het jongen-meisje zijn onomkeerbaar is ondanks uiterlijk veranderingen.	x		x				
49	Kan met onplezierige taken minstens een paar minuten op eigen kracht bezig blijven, voordat de eigen wensen worden vervuld.		x				x	
50	Kan iets van eigen schuld of aandeel in conflicten toegeven.	x			x	x		
51	Kan plannen maken of zich bezighouden met gebeurtenissen die op een later tijdstip plaatsvinden, bijv. op vakantie gaan, naar een nieuwe school gaan.	x	x					x
52	Kan tamelijk realistisch aangeven waar hij goed in is, bijv. fysieke kracht, knutselen, e.d.			x				
53	Heeft spijt en kan dit uiten.				x			
54	Probeert, vanuit schaamte, eigen fouten, angsten of onvermogen te verdoezelen.				x			
55	Kan de oorzaak benoemen van eigen of andermans gevoelens (boos, blij, verdrietig, of gekwetst).	x	x					x

56	Stelt praktische, feitelijke vragen; neemt geen genoegen met 'spreekjes'.			x				
57	Kan gedrag laten zien dat afwijkt van wat hij denkt of voelt.		x	x			x	x
58	Kan fantasie van werkelijkheid onderscheiden.			x				
59	Kan bij een ander echte en onecht gevoelsexpressies onderscheiden.			x				x
60	Rekent een ander een fout niet al te zeer aan als die met een verklaring of excuus komt; gaat ook niet alleen af op de gevolgen van die fout.				x			
61	Kan eigen koers varen, eventueel tegen advies van vertrouwde persoon in.	x	x					
62	Kan, in opdracht, onplezierige taken (minstens 15 minuten) afmaken voordat eigen wensen worden vervuld.		x		x		x	
63	Is bang voor oorlog, dood (van de ouders) etc.	x		x		x		
64	Toont gevoelens van frustratie en/of boosheid voornamelijk met woorden of weet zich in te houden als de situatie dat vereist.		x				x	x
65	Kan zelfstandig contacten leggen en bezigheden zoeken zonder bemiddeling van de vertrouwde persoon.	x	x					
66	Kan taken of werkzaamheden vanuit eigen initiatief en verantwoordelijkheidsgevoel op zich nemen, ook als hij die taak niet zo leuk vindt.		x		x		x	
67	Laat zich niet zo snel meer door heftige emoties overspoelen.		x			x	x	
68	Streeft naar onafhankelijkheid. Is (over) gevoelig voor een te beschermende of belerende houding van vertrouwde persoon.		x					x
69	Kan vertellen over zijn sterke en zwakke punten en beweegredenen.	x	x					
70	Schaamt zich of is onzeker over zichzelf, bijv. over lichamelijk kenmerken, kleding, haardracht.	x						x
71	Ziet ergens ten onrechte de schuld van krijgen' als een belangrijke onrechtvaardigheid en voelt zich dan gekwetst.	x	x		x			
72	Tracht aanzien en populariteit te verwerken bij groepsgenoten.	x	x					
73	Is regelmatig verliefd op leeftijdsgenoten. Ervaart daarbij heftige emoties.		x					x
74	Beseft dat 'wie hij is' mede bepaald wordt door omstandigheden.	x						
75	heeft gesprekken met leeftijdsgenoten om de eigen mening te toetsen aan die van anderen.	x						
76	Zet zich nadrukkelijk af tegen de gevestigde orde en normen. Zoekt zijn eigen weg.	x	x					